

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: «Створення та функціонування механізмів міжнародного контролю за ядерним озброєнням»

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.02918

спеціальності: 291 міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії
освітньої програма: країнознавство

Шовкопляс Ганна Олександрівна

Керівник: доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин, доцент, к.і.н

_____ Р.Б. Шиханов

Рецензент: доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин, доцент, к.і.н.

_____ О.Р. Давлетов

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

Освітній рівень: магістр

Спеціальність: 291 міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

Освітня програма: 6.030205 країнознавство

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Маклюк О.М.

«_____» _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Шовкопляс Ганні Олександрівні

1. Тема роботи: Створення та функціонування механізмів міжнародного контролю за ядерним озброєнням

керівник роботи: к.і.н., доцент Шиханов Р. Б.,

затверджені наказом ЗНУ від «6» травня 2019 року №655-с

2. Строк подання студентом роботи: 12 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року.; Доклад обзора ядерного потенціала и ядерного інформаційного проекту.; Устав ООН от 26.05.1945 г.; NATO, Strategic Concept, 1999.; NATO, Strategic Concept 2010.; Nuclear Security Report 2019.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): дослідити причини виникнення механізмів контролю за ядерним озброєнням; визначити роль ООН у міжнародному роззброєнні; проаналізувати становлення та розвиток експортного контролю в галузі ядерного озброєння в Євросоюзі; охарактеризувати діяльність регіональних організацій, що мають відношення до експортного контролю; розкрити витoki формування режиму експортного контролю за ядерним озброєнням; розглянути плани всеосяжного контролю за ядерним озброєнням; знайти ініціативи щодо обмеження ядерних озброєнь та зміцнення режимів нерозповсюдження; дослідити процес встановлення експортного контролю за ядерним озброєнням в Україні; прослідкувати процес скорочення ядерної зброї та залучення до процесу інших держав, що володіють ядерною зброєю; визначити перспективи багатостороннього скорочення ядерної зброї.

5. Перелік графічного матеріалу : статистичні дані щодо кількості ядерних сил країн світу.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Шиханов Р. Б.	18.09.2019	10.09.2019
Розділ 2	Шиханов Р. Б.	17.09.2019	17.09.2019
Розділ 3	Шиханов Р. Б.	28.10.2019	28.10.2019
Розділ 4	Шиханов Р. Б.	16.11.2019	16.11.2019

7. Дата видачі завдання: 10 лютого 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Лютий, березень 2019 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання першого розділу	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання другого розділу	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання третього розділу	Жовтень 2019 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання четвертого розділу	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання висновків	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ

Кваліфікаційна робота складається з 101 сторінки, містить 86 джерел, 2 додатки.

Категорії та поняття, що найчастіше зустрічається у роботі: режим нерозповсюдження ядерної зброї, механізми контролю за ядерним озброєнням, зброя масового знищення, роззброєння, експортний контроль в галузі ядерного озброєння.

Об'єкт дослідження: контроль за ядерним озброєнням у світі.

Предмет дослідження: створення та функціонування механізмів міжнародного контролю за ядерним озброєнням.

Метою роботи є проведення аналізу діючих механізмів контролю над ядерним озброєнням та пошуку нових ефективних засобів їх вдосконалення.

Наукова новизна і теоретичне значення роботи полягає в тому, що в даній роботі аналізуються діючі механізми контролю за ядерним озброєнням та досліджуються нові ідеї того, як підключити до процесу роззброєння весь світ.

Новизна зазначеної теми закладається в пошуку та розгляді нових можливостей щодо подальшого просування процесу обмеження гонки озброєння. В даному дослідженні проаналізовані сучасні тенденції в галузі контролю над озброєннями з метою оцінки перспективності створення нової системи міжнародної стабільності, яка могла б виступити в якості гаранта проти масштабних конфліктів.

Питання роззброєння та контролю над озброєннями представлені як важелі можливого управління процесом зниження рівнів озброєнь і військової загрози в цілому. Також наведено варіанти інших ініціатив, які можуть бути представлені на світовому рівні, для вирішення проблем контролю над озброєннями і роззброєння в умовах зміненої міжнародної політичної обстановки.

Таким чином, ми дійшли наступних висновків:

З тих пір, як перші атомні бомби були скинуті на Хіросіму і Нагасакі, людство побоюється неминучої ядерної катастрофи, здатної знищити все живе на планеті Земля. Тому після завершення холодної війни постала гостра необхідність створення механізмів контролю за ядерним озброєнням у світі. На жаль, немає одностайного рішення щодо вирішення цієї та інших гострих проблем у сфері нерозповсюдження навіть серед головних міжнародних гравців.

Тому в останні роки посилюється роль ООН та інших міжнародних організацій в процесі вироблення нових механізмів контролю за ядерним озброєнням. Кожного року учасники ДНЯЗ вживають цілий ряд кроків в області роззброєння та доповідають про досягнуті прогрес на щорічних оглядових конференціях. За підсумками останньої конференції країни-учасниці домовилися що в процесі досягнення ядерного роззброєння не слід покладатися тільки на дії з боку ядерних держав, а й «всім державам необхідно докласти особливого зусилля для створення необхідного ґрунту для досягнення і збереження миру без ядерної зброї».

У роботі було проведено короткий огляд діючих механізмів контролю за ядерним озброєнням та нові спроби їх вдосконалення.

Отже, на основі глибокого аналізу розглядається еволюція підходів до режиму контролю над озброєннями, його сучасний стан, ефективність та найближчі перспективи.

Загалом, зі статистичних матеріалів використаних в даному дослідженні ми можемо переконатися в тому, що загальна кількість ядерної зброї у світі скорочується, однак країни, що володіють нею, продовжують її модернізувати. Кількість цієї зброї за останній рік скоротилася на 600 одиниць. Ключовим висновком є те, що, попри загальне скорочення числа ядерних боєголовок в 2019 році, всі ядерні держави продовжують модернізувати свої арсенали.

Аналізуючи всі ініціативи та діючі режими експортного контролю, метою яких є сприяння збереженню міжнародного миру та безпеки, нерозповсюдженню зброї масового знищення та протидія тероризму все ж таки робимо висновок, що світовій спільноті не вистачає нових, більш ефективних методів протидії ядерному озброєнню.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБАКК	– Аргентинсько-Бразильська Агенція з обліку та контролю ядерних матеріалів
АГ	– Австралійська група
БР	– Балістична ракета
ГЯП	– Група ядерних постачальників
ДСЕК	– Державна служба експортного контролю України (Держекспортконтроль)
ДЗЗСЄ	– Договір про звичайні збройні сили в Європі
ДНЯЗ	– Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДВЗЯВ	– Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань
ЄС	– Європейський союз
ЄЕС	– Європейське економічне співтовариство
Євратом	– Європейська спільнота з атомної енергії
ЗМЗ	– Зброя масового знищення
КР	– Конференція з роззброєння
КХЗ	– Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та про її знищення
КБТЗ	– Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про її знищення
КЗ	– Комітет Зангера
КОКОМ	– Координаційний комітет з контролю над експортом
МАГАТЕ	– Міжнародне агентство з атомної енергії
ООН	– Організація об'єднаних націй
ОБСЕ	– Організація з безпеки та співробітництва в Європі
РБ ООН	– Рада безпеки ООН
РНБО	– Рада національної безпеки і оборони України
ЯЗ	– Ядерна зброя

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, НАУКОВА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ МЕХАНІЗМІВ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ	20
2.1. Причини та передумови створення механізмів контролю за ядерним озброєнням	20
2.2. Роль ООН у нерозповсюдженні ядерної зброї	25
2.3. Становлення та розвиток експортного контролю за ядерним озброєнням в Євросоюзі.....	34
2.4. Регіональні організації з експортного контролю за ядерним озброєнням	37
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ	41
3.1. Формування режиму експортного контролю за ядерним озброєнням в світі.....	41
3.2. Плани всеосяжного контролю ядерного озброєння.	44
3.3. Створення систем експортного контролю у сфері ядерного нерозповсюдження	49
3.4. Ініціативи щодо обмеження ядерних озброєнь та зміцнення режимів нерозповсюдження.	59
РОЗДІЛ 4. ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ	65
4.1. Процес встановлення експортного контролю за ядерним озброєнням в Україні	65
4.2. Поетапне скорочення ядерної зброї та залучення до процесу інших держав, що володіють ядерною зброєю..	69
4.3. Перспективи багатостороннього скорочення ядерної зброї	72
4.4. Посилення політики ядерного стримування.	76
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91
ДОДАТКИ	100

ВСТУП

Актуальність теми полягає в тому, що на певних етапах розвитку суспільства виникає потреба у вирішенні певних проблем. Протягом останніх років у світі виникло і загострилось коло проблем, що стосуються інтересів та долі всього людства. Актуальною проблемою на даний час є проблема щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

Суть цієї проблеми полягає в тому, що незважаючи на досягнення в області ядерного роззброєння, велику стурбованість як і раніше викликає загроза для людства, пов'язана з можливістю випадкового, ненавмисного або несанкціонованого застосування ядерної зброї.

Повне знищення ядерної зброї і створення світу, вільного від ядерної зброї, назавжди усунуть загрозу, створювану цим видом зброї. Будь-яке застосування або будь-яка загроза застосування сили були б порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй. Комісія ООН з питань роззброєння нагадує про Консультативний висновок Міжнародного Суду з липня 1996 року щодо законності загрози ядерною зброєю або його застосування, в якому Суд прийшов до висновку про те, що існує зобов'язання проводити сумлінним чином і доводити до кінця переговори, що ведуть до ядерного роззброєння у всіх його аспектах під суворим і ефективним міжнародним контролем.

Проблема нерозповсюдження ядерної зброї займає чільне місце у системі сучасних міжнародних відносин. Міжнародні організації мають за мету обмежити гонку озброєнь та максимально роззброїти країни, які мають ядерну зброю. Заходи з роззброєння й обмеження озброєння виступають матеріальними гарантіями безпеки держав. Ідея роззброєння виражає вікові прагнення людства знайти найбільш дієвий спосіб рятування від нещастя війни. Здавна і до наших днів була складена велика кількість проектів, у яких втілювалася ідея світу без зброї. Будучи великомасштабною метою, роззброєння стало предметом тривалих міждержавних переговорів і визначило завдання міжнародних миротворчих рухів.

Під роззброєнням слід розуміти комплекс заходів, спрямованих на обмеження і зменшення озброєнь держав і військових блоків.

У міжнародному праві вже встиг сформуватися універсальний принцип роззброєння. Він зобов'язує усі держави:

- суворо дотримуватися діючих норм міжнародного права щодо роззброєння;
- брати участь у договорах і заходах із роззброєння;
- прагнути до вироблення нових норм і правил щодо роззброєння

Питанням роззброєння займаються такі компетентні органи ООН як, Генеральна асамблея ООН — Комітет із роззброєння і міжнародної безпеки (Першого комітету) та Комісія ООН з питань роззброєння. Основними напрямками міжнародного співробітництва у цій сфері є запровадження режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

Режим нерозповсюдження ядерної зброї являє собою сукупність міжнародних домовленостей і організацій з участю як ядерних, так і не ядерних держав, а також внутрішні законодавства країн-учасниць, метою яких є запобігання придбання ядерного статусу державами, які не мали його до 1967 р.

Цей режим закріплений в цілій низці взаємопов'язаних міжнародних угод, які мають різний статус. Центральне місце серед яких займає Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

Слід зазначити, що режим ядерного нерозповсюдження є інституційно розвиненим, тобто включає в себе значне число організацій та інших форм регулярної взаємодії учасників. Частиною режиму є два міжнародних механізми, які формально в нього не входять, але які відіграють ключову роль у виробленні спільних дій найбільш розвинених держав. Це створений в 1971 році Комітет ядерних експортерів, відомий як Комітет Цангера, а також створена в 1974 р. Група ядерних постачальників. Крім цього, частиною режиму є пов'язане з ним внутрішнє законодавство кожної країни-учасника, особливо тих з них, хто має в своєму розпорядженні високорозвинену ядерну промисловість.

Запровадження миру за допомогою роззброєння можливе при «запланованому мирі» - стані міжнародних відносин, коли здійснюються цілеспрямованні заходи, які ведуть не лише до ослаблення країн, які володіють ядерною зброєю а й до припинення гонки озброєнь, що в кінцевому результаті позбавить загрози світових воєн.

Отже, проблема нерозповсюдження ядерної зброї залишається актуальною в наш час не лише для Європи, а й для інших регіонів Земної кулі. Кожна з держав повинна виконувати концепцію роззброєння задля підтримки та збереження миру у світі. Адже ядерна зброя залишається найнебезпечнішою зброєю масового ураження, яка може призвести до неминучих наслідків.

Об'єктом дослідження є контроль за ядерним озброєнням у світі.

Предметом дослідження є створення та функціонування механізмів міжнародного контролю за ядерним озброєнням.

Метою роботи є проведення аналізу діючих механізмів контролю над ядерним озброєнням та пошуку нових ефективних засобів їх вдосконалення.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

- дослідити причини виникнення механізмів контролю за ядерним озброєнням;
- визначити роль ООН у міжнародному роззброєнні;
- проаналізувати становлення та розвиток експортного контролю в галузі ядерного озброєння в Євросоюзі;
- охарактеризувати діяльність регіональних організацій, що мають відношення до експортного контролю;
- розкрити витоки формування режиму експортного контролю за ядерним озброєнням;
- розглянути плани всеосяжного контролю за ядерним озброєнням;
- знайти ініціативи щодо обмеження ядерних озброєнь та зміцнення режимів нерозповсюдження;

- дослідити процес встановлення експортного контролю за ядерним озброєнням в Україні;
- прослідкувати процес скорочення ядерної зброї та залучення до процесу інших держав, що володіють ядерною зброєю;
- визначити перспективи багатостороннього скорочення ядерної зброї;

Хронологічні рамки дослідження: охоплюють період від початку холодної війни по сьогоднішній день.

Нижня межа обумовлена першими випробуваннями ядерної зброї. Верхня межа обумовлена необхідністю аналізу всього періоду розвитку механізмів контролю над ядерним озброєнням в світі.

Географічні межі дослідження: всі країни світу, що беруть участь у договорі про нерозповсюдження ядерної зброї та дотримуються його (США, Росія, КНР, Великобританія, Франція, Іран, КНДР).

Наукова новизна і теоретичне значення роботи полягає в тому, що в даній роботі аналізуються діючі механізми контролю за ядерним озброєнням та досліджуються нові ідеї як підключити до процесу роззброєння весь світ.

Новизна зазначеної теми закладається в пошуку та розгляді нових можливостей щодо подальшого просування процесу обмеження гонки озброєння. В даному дослідженні проаналізовані сучасні тенденції в галузі контролю над озброєннями з метою оцінки перспективності створення нової системи міжнародної стабільності, яка могла б виступити в якості гаранта проти масштабних конфліктів.

Питання роззброєння та контролю над озброєннями представлені як важелі можливого управління процесом зниження рівнів озброєнь і військової загрози в цілому. Також наведено варіанти інших ініціатив, які можуть бути представлені на світовому рівні, для вирішення проблем контролю над озброєннями і роззброєння в умовах зміненої міжнародної політичної обстановки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони містять низку узагальнень, які можуть бути використані у науково-дослідницькій роботі.

Структура роботи: обумовлена метою розкриття теми, специфікою мети і завдань та характером дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, додатків та реферату двома іноземними мовами. Обсяг основної частини роботи складає 90 сторінок. Загальний обсяг роботи – 101 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, НАУКОВА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельна база роботи. В магістерській роботі аналізується широкий комплекс різноманітних за характером джерел та стан наукової розробки проблеми дослідження. Зміст усіх джерел складають англомовні та україномовні офіційні сайти, двосторонні договори та нормативно-правові акти з даної проблематики, що дозволяють всебічно проаналізувати поетапний розвиток і трансформування механізмів контролю та функціонування за ядерним озброєнням.

Критерієм класифікації джерел було обрано принцип походження та характер їх значимості, за якими використані документи та матеріали розподіляються на декілька груп.

Першу групу складають офіційні сайти: Верховної Ради України, ООН аналітичного центру Разумкова, *МАГАТЕ*, *НАТО*, *офіційний сайт Гарвардського університету*, на яких розміщені законодавчі акти, накази, проекти законів та які слугують певним поштовхом для подальшого аналізу проблематики магістерської роботи.

На офіційному сайті Разумкова [21], містяться доповіді та результати досліджень, здійснених Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру з метою сприяння відкритості і прозорості у сферах контролю над озброєннями та роззброєння, а також з питань міжнародної безпеки.

Результати досліджень узагальнені за трьома напрямками: конфлікти, запобігання конфліктам і регіональна безпека; військові витрати, виробництво та поставки озброєнь; зброя масового ураження, нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння.

Ознайомитись з реєстром ядерних озброєнь, а також оціночною кількістю ядерних вибухів упродовж 1945-2019 рр. можна на офіційній сторінці Організації Об'єднаних Націй [6].

Другу групу джерел складають документи: договори, звіти, меморандуми, доповіді, декларації, різноманітні законодавчі та нормативно-правові акти.

Договірну базу роботи складають: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року [2], Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення [4], Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії [5], Договір про Антарктику [1], договір про принципи діяльності держав стосовно дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла [3].

Офіційний текст договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) [2] запропоновано на офіційному веб-порталі Верховної Ради України, особливість ДНЯЗ полягає як у тому, що він являє собою багатосторонній договір, у якому зазначені зобов'язання держав, які володіють ядерною зброєю, щодо мети роззброєння, але й у тому, що в ньому практично прописаний принцип роззброєння, зведений до зобов'язання держав сприяти перетворенню в життя вже укладених угод про роззброєння, а також якнайшвидше вироблення нових програм у цьому напрямі як часткового, так і більш радикального характеру.

Договором про *зону, вільної від ядерної зброї в Південно-східній Азії* [5] передбачається створення Комісії з без'ядерної зони в південно-східній Азії і Виконавчого Комітету.

Зобов'язання за договором аналогічні зобов'язанням за іншими БЗ, в тому числі заборона на поховання ядерних відходів в морі, і заборона на будь-які ядерні вибухи. Контроль за виконанням договору ведеться за допомогою надання звітів, а також застосовуються спостерігачі МАГАТЕ.

Мета «Доповіді огляд ядерного потенціалу і ядерного інформаційного проекту» подати короткі відомості пов'язані з ядерною областю, а також ядерних технологій для застосування в мирних цілях, підвищення ядерної безпеки та активізації роботи в галузі ядерної перевірки і нерозповсюдження в усьому світі [6].

У звіті «Підготовчого комітету Конференції 2020 року учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [13] описані дії, які Нідерланди в якості держави, що не володіє ядерною зброєю, зробили з метою сприяння здійсненню трьох основних компонентів Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що стосуються ядерного роззброєння, нерозповсюдження і використання ядерної енергії та технології в мирних цілях, за період з часу проведення оглядової конференції 2015 року. На думку Нідерландів, всі три основних компоненти однаково важливі.

В доповіді Генерального секретаря ООН *Антоніу Гутерріша* [9] розглядаються стратегічні пріоритети щодо роззброєння та нерозповсюдження, а також науково-технічні досягнення і їх потенційний вплив на міжнародну безпеку і роззброєння.

Звіт про «Останні Спеціальні зустрічі МПС, за договором про нерозповсюдження ядерної зброї» [14] є результатом великих досліджень, проведених на основі інтерв'ю з парламентаріями, і інформаційних вкладів, зроблених парламентами. Висновки звіту відображають стан діючих механізмів контролю за ядерним озброєнням та підкреслюють необхідність створення нових механізмів контролю за ядерним озброєнням.

Звіт «Weapons of Mass Destruction» [37] дає комплексне уявлення про теорію і практику забезпечення стратегічної стабільності. Досліджується процес еволюції концептуально-теоретичних підходів до проблеми стратегічної стабільності, розкриваються їх основні положення. Вивчаються механізми забезпечення стратегічної стабільності в період «холодної війни», після її закінчення і у «другому ядерному столітті». Особлива увага приділяється розгляду впливу технологічних проривів на стратегічну стабільність і виявлення взаємозв'язку наступальних і оборонних елементів ядерного фактора.

У звіті зосереджується увага на аналізі специфічних рис функціонування міжнародних режимів контролю над зброєю масового знищення та конвенційними озброєннями в Африці. Зазначене питання розглядається крізь

призму військово-політичних трансформацій, які охопили регіон на початку XXI століття.

Звіт «про ядерну безпеку» за 2019 рік [33] містить низку узагальнень щодо діяльності, яку проводить Агентство у сфері ядерної безпеки, а також діяльність освітніх та навчальних мереж, висвітлення значних досягнень попереднього року в рамках Плану ядерної безпеки та визначення програмних цілей та пріоритетів на майбутній рік. Цей звіт охоплює період 1 липня 2018–30 червня 2019 року.

Подальші перспективи скорочення стратегічних ядерних сил були визначені в «NATO, Strategic Concept 2010 р.» [30]. В даному документі була відображена позиція щодо питання про можливість виникнення ядерної війни, її очікуваних масштабів, цілей та способах ведення. Важливим було положення про те, що можливим об'єктом ядерного удару можуть стати деякі неядерні держави Третього світу, що прагнуть володіти хімічною або бактеріологічною зброєю та погрожують її застосуванням.

Стратегічна концепція НАТО 1999 р. [29] - це офіційний документ, який визначає постійну мету та характер НАТО та його основні завдання щодо безпеки. Він також визначає центральні особливості нового середовища безпеки, визначає елементи підходу Альянсу до безпеки та надає рекомендації щодо адаптації своїх військових сил.

У звіті «Nuclear Threat Initiative» [35] пропонуються нові шляхи запобігання катастрофічних атак зі зброєю масового знищення.

У звіті «Weapons of Mass Destruction Commission's» [37] представлені ідеї та рекомендації щодо того, що світова спільнота - включаючи національні уряди та громадянське суспільство - може і повинна робити задля забезпечення режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

Комісія зі зброї масового знищення дає багато конкретних та детальних рекомендацій у своєму звіті, а саме як зменшити небезпеку наявного ядерного арсеналу, запобігання поширенню зброї масового знищення та заборони всієї зброї масового знищення раз і назавжди.

Статистичні матеріали щодо ядерного арсеналу подано на сайті Стокгольмського інституту дослідження проблем миру [12], та на сторінках електронного щорічника SIPRI [15], в якому представлена динаміка скорочень, коротка ретроспектива з виконання основних положень договору СНО-3. Проведено кількісні оцінки потенціалу сторін, розглянуті діючі і перспективні програми модернізації наступальних озброєнь, проведені оцінки перспектив розвитку ядерної тріади, представлено геопросторовий аналіз, детально розглядаються можливості взаємного стримування на прикладі трьох-сторонньої схеми, що включає в себе на додаток до підписантів СНО-3 Китай, Великобританію і Францію, як країни з найбільш значущим ядерним потенціалом.

Проведено оцінку фактора ПРО на розвиток майбутніх угод щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Окремо проведено кількісні оцінки потенціалів третіх країн, показана несумісність їх потенціалу в порівнянні з двома основними ядерними державами світу. В наведеному матеріалі послідовно показана безперспективність укладення багатосторонніх угод в області стратегічного ядерного стримування в доступному для огляду майбутньому, при спостережуваному розриві в наступальних потенціалах.

Одночасно з цим висувуються пропозиції щодо поетапного залучення третіх сторін в приватні угоди, покликані скоротити загальний рівень напруженості. На закінчення висувається ряд пропозицій щодо побудови багатовекторної політики в області стратегічного стримування для Росії, яка здатна підвищити рівень безпеки в Європі, а також на інших стратегічних напрямках.

Окрім вищезгаданих джерел, в магістерській роботі використовувались і інші джерела та література, автори яких аналізували функціонування механізмів контролю за ядерним озброєнням, роблячи особливий акцент на вироблення нових, більш дієвих механізмів. Виходячи з цього, для розкриття теми були використані різні за походженням, інформативністю та змістовим наповненням документи і матеріали, в яких йдеться про умови та особливості

створення механізмів роззброєння, що засвідчує достовірність результатів дослідження.

Підсумовуючи, ми бачимо, що аналіз джерельної бази роботи дає змогу визначити яким чином проводяться дослідження з певної галузі іншими науковцями, політологами, аналітиками. Опрацювавши значну кількість джерел та літератури, можна зробити висновок, що проблематика дії сучасних механізмів контролю за ядерним озброєнням та впровадження нових механізмів вивчається, але все одно знаходиться на стадії розвитку, й детального вивчення. Тому в даній роботі була зроблена спроба проаналізувати вже діючі механізми ядерного роззброєння на основі вже існуючого масиву джерел та літератури.

Стан наукової розробки проблеми. Стан наукової розробки проблематики щодо механізмів контролю за ядерним озброєнням на сучасному етапі можна визначити як початковий.

Але, завдяки невпинним зусиллям, світове співтовариство вже досягло значної кількості багатосторонніх домовленостей, спрямованих на скорочення ядерних арсеналів, заборони їх розміщення в певних регіонах світу та природних середовищах (таких як космічний простір і дно океанів), обмеження їх розповсюдження та припинення випробувань.

Основними питаннями цієї сфери є необхідність скорочення ядерних озброєнь, підтримка життєздатності режиму нерозповсюдження ядерної зброї та запобігання розробці й поширенню балістичних ракет і протиракетних систем.

Історіографічною базою даного дослідження стали праці провідних вітчизняних та зарубіжних істориків, а також політологів, вчених, експертів, аналітиків, державних діячів, які можна поділити на дві групи:

- 1) праці та публікації, в яких досліджується нормативно-правове регулювання проблем ядерної безпеки в сучасній системі міжнародних відносин та перспективи політики нерозповсюдження ядерної зброї;
- 2) роботи дослідників, присвячені політичним проблемам ядерної безпеки України.

Стосовно першої групи праць, розглядаючи при цьому вітчизняних дослідників, можна виділити монографію В. М. Чумака [68] «Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження». Автор здійснює ретроспективний аналіз процесу ядерного роззброєння Україною у контексті ядерної стратегії США.

Проблему нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах розглядає дослідник С. П. Галака [47], і акцентує увагу на питанні політики ядерних держав у галузі щодо її нерозповсюдження та шлях України до без'ядерного статусу.

Проблеми нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року у вітчизняній науці практично не досліджувались. Однак у зарубіжній науці є низка наукових робіт на цю тему: Г. А. Осипов [57], К. Ю. Бошицька [43], В. С. Емельянов [50], И. И. Чепров [66], однак вони більшою мірою стосуються загальнотеоретичних проблем у цій сфері.

Передумови та процес формування концепції досягнення загального миру через роззброєння розглядали й інші зарубіжні дослідники: В. В. Хімей [64], та О. В. Кульчицька [54], тією чи іншою мірою торкнулися цього питання Л. Д. Чекаленко [65], М. Мальський [56]. На мою думку, названими працями тема не вичерпана.

Значну наукову вартість представляє робота американського автора Дж. Гудбі [49]. Праця присвячена дослідженню особливостей нерозповсюдження ядерної зброї згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року. Хронологічно аналізуються норми цього Договору в міжнародно-правовому аспекті, робляться самостійні висновки на підставі творчого підходу. Досліджуються наукові думки щодо розуміння проблемних питань у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

У підручнику «Международное публичное право» Л. П. Ануфрієвої, Д. К. Бекашева, К. А. Бекашева, В. В. Устинова [39] проаналізовано актуальні проблеми права в аспекті права міжнародної безпеки на прикладі режиму

ядерного нерозповсюдження, оформленого головним чином в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї. Робиться акцент на тому, що сфера права міжнародної безпеки, зокрема оформлення режиму ядерного нерозповсюдження, вимагає адаптації до сучасних реалій, з огляду на те, що правові документи, розроблені в 60-70-х рр. ХХ ст. не відповідають вимогам сучасної системи міжнародних відносин.

В праці Г. А. Осипова [57] розглядаються міжнародні та національні режими експортного контролю, визначається їх місце та роль в системі міжнародної безпеки, наводяться міжнародно-правові механізми та договірно-правова база функціонування сучасного міжнародного та національного режимів контролю за ядерним озброєнням, з'ясовуються передумови та закономірності їхнього становлення та розвитку, розглядається сутність та зміст режиму контролю ядерного озброєння як одного з важливих напрямків зміцнення міжнародної та національної безпеки, а також зовнішньополітичної діяльності держави.

У книзі Терези Делпех [73], досліджено питання еволюції схем стримування в історичній перспективі. Загальний висновок при цьому залишається тим самим: існуюча двостороння схема стримування з розвалом СРСР застаріла і повинна бути переглянута. Ця теза обґрунтовується на самих різних рівнях, включаючи критику теорії ігор з нульовою сумою, саму концепцію взаємного гарантованого знищення, а також зростаючу небезпеку міжнародної стабільності при використанні типового для часів холодної війни підходу у відповідь-зустрічного удару.

Проблеми статусу нових ядерних держав в рамках «договору про нерозповсюдження ядерної зброї» та виклики і загрози третього тисячоліття, що виникають в рамках ядерної небезпеки, в зв'язку з появою нових акторів на міжнародній арені досліджено такими авторами: А. Г. Арбатов [40], С. А. Малинин [55], О. Г. Карпович [53].

У роботі Р. М. Тимербаєва [62], розглядаються передумови створення ядерного Клубу, а також умови членства в ньому. Аналізується діяльність

МАГАТЕ як глобальної міжурядової організації міжнародного співробітництва в області застосування атомної енергії в мирних цілях. Крім того, розглядається роль «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» як основної системи контролю в запобіганні ядерної війни.

Статті авторів Д. И. Оскольської [58], В. присвячені вивченню міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї та місця Будапештського меморандуму в ньому. Досліджено значення Будапештського меморандуму в якості міжнародного договору, що містить дієві гарантії ядерної безпеки. Авторами були поставлені наступні завдання: дослідити точки зору вчених щодо характеристик Меморандуму і його ролі в забезпеченні ядерної безпеки; сформулювати визначення міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї, яке дозволить встановити його співвідношення з міжнародним режимом нерозповсюдження ядерної зброї; виявити структуру міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї; встановити відповідність Меморандуму ознаками міжнародного договору і визначити місце Меморандуму в міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї; вивчити проблеми дотримання положень Будапештського меморандуму після 2014 р.

Результати дослідження, що складаються в позиціонуванні Меморандуму в якості міжнародного договору, що має ключове значення для міжнародно-правового режиму нерозповсюдження ядерної зброї, досягаються за допомогою здійснення системно-структурного аналізу, застосування методу аналізу експертних оцінок і історичного методу. Висновки статті, що представляють собою рекомендації щодо підтримки дієвості гарантій, що містяться в Меморандумі, застосовні в рамках вдосконалення механізму забезпечення міжнародної безпеки в цілому.

Значна частина аналізу сучасних аспектів проблеми нерозповсюдження ядерної зброї на прикладі міжнародних підходів до ядерних програм, а також зусилля світової спільноти щодо її вирішення, наведена в інтернет статтях.

Більшість інтернет статей стосуються нових можливостей щодо подальшого просування процесу обмеження гонки озброєння, аналізуються сучасні тенденції в галузі контролю над озброєннями з метою оцінки перспективності створення нової системи міжнародної стабільності, яка могла б виступити в якості гаранта проти масштабних конфліктів. Питання роззброєння та контролю над озброєннями представлені як важелі можливого управління процесом зниження рівнів озброєнь і військової загрози в цілому. Також, наводяться варіанти ініціатив, які можуть бути представлені для вирішення проблем контролю над озброєннями і роззброєння в умовах зміненої міжнародної політичної обстановки.

У інтернет статті «U.S. Nuclear Talks With North Korea Break Down in Hours» [84] аналізуються основні ядерні загрози, що виникли на початку XXI століття. Особлива увага приділяється Північнокорейській кризі, угодою щодо ядерної програми Ірану, а також ядерної політики президента США Дональда Трампа.

У статті А. Картера [72] відображено еволюцію концепцій стратегічної стабільності: від стратегічних концепцій військової сфери в період холодної війни до концептуальної основи зі створення нового світоустрою в XXI ст.

А. Річард [77], М. Шакер [82] у своїх статтях розглянули перспективи трансформації системи міжнародного стратегічного стримування в XXI ст., Приділяючи особливу увагу структурі зобов'язують угод після 2021 г. Після закінчення терміну дії основного договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь СНО-3 буде потрібно вироблення нової системи угод, причому, можливо, в багатосторонніх форматах. На цьому тлі висувається гіпотеза про можливість побудови нової системи стримування на основі єдиного багатостороннього угоди.

Друга група досліджень висвітлює процес ядерного роззброєння в Україні та проблеми ядерної безпеки України.

У підручнику Л. Д. Чекаленко [65] «Зовнішня політика України» розглядається участь України у ядерному роззброєнні після закінчення

холодної війни та припинення біполярного протистояння. Зокрема проаналізовано українську роль у переговорних процесах стосовно скорочення стратегічних наступальних озброєнь Росії та США, добровільну відмову від ударного ядерного арсеналу. Окремо говориться про місце України в сучасному світі як держави з без'ядерним статусом.

У монографії В. М. Чумака, В. М. Бегми, О. Ф. Кукіна, В. Л. Заборського [67] «Україна і світовий ринок озброєнь» здійснено оцінку конкурентних позицій України на світовому ринку військово-технологічної продукції, а також факторний аналіз її конкурентоспроможності на цьому сегменті. Сформовано стратегічні пріоритети нарощення конкурентних переваг вітчизняних суб'єктів господарювання на світовому ринку військово-технологічної продукції.

Не зважаючи на актуальність і свою гостроту, дане питання так і не стало об'єктом наукових дискусій та серйозних студій. Роботи стосовно тематики ядерного роззброєння представлені у переважній своїй більшості науково-публіцистичними статтями, розміщеними в газетах та електронних ресурсах.

У наукових статтях М. В. Буроменського [46], Д. Рафаська [61], розглянуто кроки, здійснені дипломатичним представництвом Української РСР в Організації Об'єднаних Націй щодо створення правових механізмів обмеження і подальшої заборони застосування ядерної зброї. Визначено наслідки дипломатичної активності УРСР у справі міжнародно-правової регламентації питання, а також висвітлюються причини, з яких західним країнам та Росії було вигідне набуття Україною без'ядерного статусу.

Значна кількість інтернет ресурсів стосується питання участі України в Глобальному партнерстві: розглядаються нові можливості для співробітництва у сфері ядерного нерозповсюдження.

Теоретичні засади роботи: Як методологічна основа даної роботи для виконання поставлених завдань використовувалися наступні методи: аналітичний, просторовий, хронологічний (часовий), формально-логічний, географічний і культурний. При цьому використано матеріали, підходи та методичні прийоми й інших дисциплін: історичний, географічний (комплексний

і проблемний).

Пояснювальний емпіричний метод дослідження в роботі включає в себе збір та аналіз фактів щодо впровадження та дієвості механізмів контролю за ядерним озброєнням.

Оглядово-аналітичний метод дослідження даної теми представлений в детальній і аргументованій критиці щодо даної проблеми, та зроблених відповідних висновках.

Методологічним принципом роботи є комплексний підхід до дослідження даної проблеми.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ МЕХАНІЗМІВ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ

2.1. Причини та передумови виникнення механізмів контролю за ядерним озброєнням

Сучасний стан міжнародних відносин, не дивлячись на те, що не відбувається глобальних військових протистоянь, неможливо назвати станом мирного співіснування. Численні локальні конфлікти, операції по встановленню та відновленню миру, зокрема на африканському континенті, чи на Близькому Сході свідчать про продовження збройного протистояння, завданням якого є певні зміни: політичні, економічні, набуття сфери впливу тощо. Тому й залишається надалі актуальним питання роззброєння, як запорука того, що конфлікти, принаймні збройні, не матимуть підстав для виникнення.

Роззброєння можна визначити як систему заходів, спрямованих на обмеження, скорочення і ліквідацію засобів ведення війни, якими володіють держави. Статут ООН та інші міжнародно-правові акти визначають роззброєння як принцип міжнародного права і водночас всезагального, справедливого, ненасильницького і демократичного миру. Роззброєння також є матеріальною гарантією миру, магістральним напрямом спільних зусиль усього світового співтовариства з формування системи глобальної стабільності і безпеки. Заходи з роззброєння, які використовують держави, можуть включати в себе як міждержавні угоди, так і односторонні акції; це можуть бути домовленості, що стосуються обмеження територій, чи детально розроблені механізми, спрямовані на демілітаризацію світу [24].

Передумови виникнення концепції досягнення миру за посередництвом роззброєння чи скорочення озброєнь закладено ще у XIX ст., коли було підписано першу угоду з роззброєння між США і Великобританією, т.зв. угода Раша–Бегота про режим американсько-канадського кордону після закінчення англо-американської війни 1812–1814 рр. Ця домовленість призвела до

демлітаризації американсько-канадського кордону. Рух за більшу толерантність у веденні війни та обмеження озброєнь, які наносять невинуваті страждання людям, розпочався ще 29 листопада 1868 року укладенням Декларації про заборону застосування вибухових та запалювальних куль. На зламі XIX–XX ст. відбулися Гаазькі мирні конференції. За результатами першої (травень-липень 1899 р.) з'явилася заборона використання на полі бою отруйних речовин та розривних куль «дум-дум» (англ. Dum-dum), а також встановлено мораторій на метання бомб з літальних апаратів. На другій Гаазькій конференції 1907 року було напрацьовано перелік пропозицій з роззброєння, які, проте, ніколи не були впроваджені в життя. У XX столітті, у зв'язку з двома світовими війнами та активним розвитком військової техніки, роль роззброєння зросла ще більше [38].

Із закінченням Першої світової війни проблематика роззброєння стає на порядку денному світової спільноти одним з основних питань, і це закладає передумови для виокремлення як окремого напрямку досліджень концепцію досягнення миру через всезагальне роззброєння та скорочення озброєнь. Учені та дослідники міжнародного середовища розпочинають пошуки основних засад формування концепції миру через роззброєння, і водночас, шляхів для досягнення цієї мети. Одним із яскравих представників концепції досягнення миру за допомогою роззброєння був англійський філософ, громадський діяч, засновник Пагуошського руху, Бертран Рассел. У своїх працях він відстоював точку зору, що, з огляду на появу нових надпотужних засобів знищення, будь-яка майбутня війна призведе до зникнення Європи. Єдиним реальним засобом порятунку людства він вважав створення єдиного світового уряду, який би мав монополію на володіння зброєю. Б. Рассел сприймав війну як конфлікт двох груп, з яких кожна намагається вбити і покалічити якомога більшу кількість людей з протилежного боку, заради того, щоб досягнути своєї цілі, і ставив питання про те, чи світова громадська думка, яка захоплюється миром і ненавидить війни, буде здатна покінчити з ними. Б. Рассел передбачав, що

перегони озброєнь буде дуже важко зупинити, оскільки на кожному новому етапі з'являтимуться нові види смертоносних озброєнь [80].

Для людей всієї планети, незалежно від політичних поглядів, основним питанням має стати виживання людства, бо ядерна війна не принесе перемоги жодній зі сторін, а тільки знищить обидві. Вченого тривожило питання розповсюдження ядерної зброї ще й тому, що це обов'язково, на його думку, мало би призвести до міжнародної анархії, оскільки кожна держава прагне лідерства і намагається диктувати світу свої умови. Закликаючи до роззброєння та стабільного миру, Б. Рассел вимагав від урядів всіх країн сприяння такому курсу. Він звертався до тогочасних лідерів ворогуючих блоків з проханням не вести війну військовими засобами. Основним його завданням було розробити передумови для недопущення ще однієї світової війни. Він покладав надії на появу світового уряду, що встановив би рамки, у межах яких наново сформовані національні уряди перевиховували б своїх громадян.. З плином часу Б. Рассел усе сильніше переконувався в тому, що уряди ставляться вороже до миру, і зазвичай ними керують кримінальні злочинці, але його настанови щодо запобігання розв'язанню війни мали загальний характер: вимагав заборони ядерних випробувань в атмосфері, підтримував укладання відкритих багатосторонніх угод і вважав, що за умови перебування ядерної зброї лише в руках наддержав вони зможуть домовитися про зменшення її кількості, і мир буде збережено. Водночас, Б. Рассел був одним із засновників Руху за ядерне роззброєння [24].

Сама концепція ядерного роззброєння належала до пацифістського напряму антивоєнної думки. Її основний постулат – війни оправдані тільки у крайніх випадках, а тому політика всіх, без винятку, урядів має бути зваженою і миролюбною; в ядерний вік треба бути ще більш обережним у зовнішній політиці. Отже, володіння ядерною зброєю не принесе жодній з держав нічого окрім смертельної небезпеки. Наукове дослідження Б. Рассела випередило час, оскільки він вказував на істотну загрозу миру та існуванню людства і держав

загалом з огляду на появу небезпечної зброї, тоді, коли інші ще не вбачали актуальності та нагальності вирішення цієї проблеми.

Завершення Холодної війни дещо знизило рівень міжнародної напруженості, проте роззброєння, обмеження озброєнь, проблематика легальної та нелегальної торгівлі зброєю залишаються актуальними питаннями, які міжнародне співтовариство має вирішувати, якщо хоче миру та стабільності. На початку XXI століття, роззброєння залишається одним з головних завдань міжнародного співтовариства. Сьогодні дана концепція є однією з головних у дослідженні миру, оскільки подальше озброєння та невирішеність проблеми наявності значних арсеналів зброї загрожує миру та стабільності у світі. Як наголошував перший Генеральний Секретар ООН Трюгве Лі (1946–1953), війни відбуваються саме тому, що країни та їхні уряди готуються радше до конфлікту, аніж миру у своїх відносинах. Він наголошував, що заборонити війну можна через:

1. Повне роззброєння, яке здійснюється через усестороннє роззброєння та переговори. Прогрес у роззброєнні має супроводжуватися розвитком інституцій з підтримання миру і вирішенням міжнародних спорів мирними засобами.

2. Пацифізм, який починається зі ствердження, що вбивство – це злочин, а загалом метою має протистояння насильству [79].

8 липня 1999 була оприлюднена Заява представника Ради Безпеки про підтримку миру і безпеки та постконфліктне будівництво миру. У ній зазначалося, що Рада Безпеки ООН стурбована кількістю конфліктів та боїв між конфліктними сторонами вже після укладення мирних угод, і розуміє, що причиною такої ситуації є доступність зброї. І для того, щоб досягнути примирення, сторони конфлікту мають бути залучені до процесу роззброєння, демілітаризації та реінтеграції екс-комбатантів. Ще одним аспектом концепції досягнення миру через роззброєння стало те, що наявність і загроза використання ядерної зброї створили передумови для формування концепції ядерного миру (ширше її можна окреслити як «світ страху») яка набуває дедалі більшої актуальності на сучасному етапі [70].

Основним постулатом цієї концепції стала теза, що, оскільки застосування ядерної зброї є загрозою для існування світу загалом, то в руках певних гравців ядерна зброя може стати стримуючим чинником для країн-агресорів у їхньому бажанні розпочати війну. Прихильники такого концептуального підходу розглядають ядерний мир як високий рівень воєнно-стратегічної рівноваги між двома системами. Прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер зауважувала, що світ без ядерної зброї буде менш стабільним і більш небезпечним для усіх. Проте Р. Арон зауважує, що загальний і тривалий мир неможливо зберегти за допомогою поширення серед усіх держав термоядерної зброї, тому що страх не гарантує миру навіть між двома державами, які володіють термоядерною зброєю. Водночас ядерний світ ламає стару формулу запобігання війни «Хочеш миру – готуйся до війни», в якій наголошується на домінації оборонних можливостей над наступальними. На сучасному етапі право на володіння ядерною зброєю не стало запорукою «непорушення» миру, а навпаки, є причиною численних конфліктів [41].

Держави «ядерного клубу» намагаються заборонити розроблення ядерної зброї країнам, які її не мають, проводити ядерні дослідження. Своєю чергою малі країни прагнуть якнайшвидше отримати ядерну зброю, оскільки вони вважають, що, володіючи нею, зможуть вирішити свої проблеми і набути певного статусу на світовій арені. На думку Арона, ініціатива війни стане зовсім безглуздою, якщо агресор точно знатиме, що він також буде повністю знищений. За його словами, у ядерній війні арифметика дуже проста: хто вистрелить першим, той загине другим. Тому з виникненням ядерної зброї потреба в мирі стає першочерговою необхідною для людства. Концепцію миру за допомогою роззброєння, на думку вченого Р. Арона, на попередніх етапах розвитку людства було б важко реалізувати, оскільки особистий інтерес завжди був важливішим, ніж збереження миру та стабільності. Тож на сучасному етапі, коли використання зброї, зокрема ядерної, може створити загрозу існуванню людства, можна сподіватися на активніше втілення ідеї про загальне і повне роззброєння, зокрема і ядерне.

Як результат впровадження концепції миру за допомогою роззброєння на зміну всезагальному миру теоретично має прийти запланований мир – такий стан міжнародних відносин, коли здійснюються цілеспрямовані заходи, які ведуть не тільки до послаблення напруженості й усестороннього співробітництва, але й до припинення гонки озброєнь, поетапного роззброєння, а в підсумку – позбавлення від загрози світових воєн, до надійно гарантованого миру і створення нової системи міжнародних відносин на принципах мирного співіснування. Сучасні міжнародні відносини постійно створюють підґрунтя для підтвердження актуальності цієї концепції [49, с. 65-78].

До «Ядерного клубу» – групу країн, які мають ядерну зброю, – входять США (з 1945р.), Росія (Спочатку як СРСР – з 1949), Великобританія (1952), Франція (1960), Китай (1964), Індія (1974), Пакистан (1998) і КНДР (2006). Щодо Ізраїлю – то він не коментує інформацію про наявність у нього ядерної зброї, проте на думку експертів він володіє арсеналом у 200 зарядів. Невеликий арсенал був у ПАР, але всі 6 зарядів були добровільно знищені. ПАР єдина в світі країна, яка сама розробила ядерну зброю і сама ж добровільно від неї відмовилась.

У 1990–1994 роках Україна, Білорусь і Казахстан., на територіях яких була частина ядерного арсеналу СРСР передали його Російській Федерації і надалі закріпили за собою статус без'ядерних держав. У різні роки у наявності ядерної зброї підозрювали також Бразилію, Лівію, Ірак і Республіку Корею. Наявність озброєнь змушує людей активніше задумуватися над питаннями її потенційного використання, а отже, й готуватися протистояти загрозам, які така зброя створює для існування та виживання людства [38].

2.2. Роль ООН у нерозповсюдженні ядерної зброї

ООН відіграє провідну роль у зусиллях світової спільноти з нерозповсюдження ядерної та інших видів зброї масового знищення. Виходячи зі статутної мети ООН – підтримання миру та безпеки у світі, ООН робить значний внесок у справу нерозповсюдження ядерної зброї. Саме у цій галузі

діяльність ООН проявилась найбільш яскраво та плідно.

Генеральна асамблея ООН обговорювала всі важливі ініціативи у галузі ядерної енергії та нерозповсюдження ядерної зброї, починаючи від «Плану Баруха». ООН прийнято низку резолюцій про заборону ядерної зброї, відіграла визначну роль у розробці та підписанні багатьох угод та договорів у галузі роззброєння та нерозповсюдження, включно із ДНЯЗ. У штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку раз на п'ять років відбувались конференції з розгляду дії Договору та конференція 1995 року, що прийняла рішення про його безумовне й безстрокове продовження. ООН тісно співпрацює з організаціями, що відіграють помітну роль у підтриманні існуючого режиму нерозповсюдження. Так МАГАТЕ, яка функціонує в системі ООН з 1957 року, щороку надсилає до Генеральної асамблеї ООН звіт про свою діяльність. Такий звіт обговорюється на пленарному засіданні ООН та містить огляд з нерозповсюдження ядерної зброї і дотримання ДНЯЗ державами-членами [25].

Згідно зі Статутом ООН (ст. 26), головним органом організації, що несе відповідальність за підтримання миру та безпеки у світі, є Рада Безпеки ООН.

Ядерні держави погодились на прийняття резолюції РБ ООН щодо надання позитивних гарантій безпеки. Особливе значення мало прийняття РБ ООН 19 червня 1968 року резолюції 255 (1968), яка встановлювала, що агресія із застосуванням ядерної зброї або загроза такої агресії проти держави, що не володіє ядерною зброєю, вимагатиме від Ради Безпеки, і в першу чергу, від усіх її постійних членів – ядерних держав – негайних дій у відповідності з їх зобов'язаннями згідно зі Статутом ООН. Ця резолюція мала ключове значення для підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Історія її прийняття свідчить про складну і тривалу дипломатичну роботу, що передувала такій резолюції. В ході такої роботи держави, що не володіють ядерною зброєю, наполегливо добивались включення у текст ДНЯЗ відповідних положень, про зобов'язання держав, що володіють ядерною зброєю, негайно застосувати усі необхідні заходи для відсічі ядерній агресії проти таких держав. У свою чергу ядерні держави, особливо найпотужніші –

СРСР та США, спочатку не були готові піти на надання таких гарантій [19].

У результаті складного пошуку компромісів 12 червня 1968 року, у день схвалення ДНЯЗ Генеральною асамблеєю ООН, три ядерні держави – США, СРСР та Великобританія внесли на розгляд Ради Безпеки ООН проект резолюції щодо позитивних гарантій безпеки відносно неядерних держав. Резолюцію щодо гарантій безпеки було схвалено РБ ООН 19 червня 1968 р. за № 255. За таку резолюцію проголосували 10 членів Ради безпеки ООН, 5 членів РБ ООН утримались (Франція, Алжир, Індія, Пакистан та Бразилія). Прийняттю «резолюції» передували попередньо узгоджені ідентичні заяви трьох ядерних держав щодо змісту резолюції, які на практиці іноді називають «спільними гарантіями безпеки». «Спільні гарантії безпеки» були надані односторонніми заявами ядерних держав у 1968 році і підтверджені ними у квітні 1995 року, перед конференцією щодо подовження ДНЯЗ. 11 квітня 1995 року РБ ООН одногосно схвалила резолюцію 984, яка йшла далі резолюції (1968), закликаючи держави, що володіють ядерною зброєю, здійснювати швидкі дії у відповідь на агресію із застосуванням ядерної зброї проти держав, що не володіють ядерною зброєю. Ця резолюція вимагала від усіх держав здійснювати ефективні заходи у напрямі ядерного роззброєння та підготовки договору щодо всеосяжного та повного роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем [1].

Незважаючи на прийняття зазначених заяв та резолюцій держави, що не володіють ядерною зброєю, особливо держави, що не приєдналися до ДНЯЗ, не були задоволені цими резолюціями і вимагали підписання міжнародної конвенції щодо гарантій безпеки [25].

Визначні спеціалісти у галузі нерозповсюдження ядерної вказують, що негативні гарантії безпеки, що містяться в односторонніх заявах деяких ядерних держав, мали суттєві виключення і жодна з них не являє собою юридичного зобов'язання. Саме тому вони пропонують, щоб ООН прийняла резолюцію щодо надання гарантій безпеки державам, що не володіють ядерною зброєю. За своїм змістом така резолюція повинна містити чіткі зобов'язання

держав, що володіють ядерною зброєю, «не застосовувати та не загрожувати застосуванням ядерної зброї» проти держав-членів ДНЯЗ, що не володіють ядерною зброєю, «без застережень або обмежень». На жаль, ця ідея до цього часу не знаходить підтримки на рівні керівництва ядерних держав. Більш того, нова ядерна доктрина Росії свідчить про зниження «ядерного порогу» та зростання ролі ядерної зброї у захисті інтересів національної безпеки Росії.

Увесь час роботи у напрямку ядерного нерозповсюдження ООН активно діяла у кожному випадку виникнення загрози такого розповсюдження, порушення або підозри щодо можливого порушення окремими державами-членами ДНЯЗ положень цього Договору [2].

Дуже важливу роль відіграла РБ ООН у демонтажі ядерної програми Іраку, що могла привести до створення ядерної зброї. З цією метою, у відповідності до резолюції РБ ООН 687 (1991), схваленої 3 квітня 1991 року, було створено Спеціальну комісію з Іраку (UNSCOM) (далі – Спецкомісія). Резолюція вимагала від Іраку «безумовного підтвердження його зобов'язань згідно із ДНЯЗ» та «безумовної відмови від набуття або створення ядерної зброї» і передачі усього ядерного матеріалу під контроль МАГАТЕ та вивезення ядерного матеріалу, придатного для виготовлення ядерної зброї. Резолюція надавала Спецкомісії право на інспекції для контролю за виконанням Іраком її вимог. Резолюції РБ ООН 707 (1991) та 715 (1991) вимагали від Іраку виконання резолюції 687(1991) та співпраці із Спецкомісією по Іраку і МАГАТЕ. До кінця 1998 року Спецкомісія здійснила понад 250 інспекцій на виконання резолюції 687 (1991). Після того, як Ірак припинив 5 серпня 1998 року співробітництво зі Спецкомісією та МАГАТЕ, РБ ООН прийняла 9 вересня 1998 року резолюцію S/1194, яка закликала Багдад до виконання резолюції 687 (1991). Внаслідок відмови Іраку 31 жовтня 1998 року співробітничати зі Спецкомісією та МАГАТЕ РБ ООН прийняла 5 листопада резолюцію S/1205, яка засуджувала ці кроки Багдаду і вимагала безумовного і негайного відновлення співробітництва. Внаслідок того, що Ірак не виконав цих вимог, Спецкомісія 15 грудня відкликала свій персонал з іракської

території [25].

На заміну Спецкомісії з Іраку резолюцією РБ ООН 1284 (1999) було створено Комісію з моніторингу, перевірки та інспекцій (UNMOVIC), метою такої Комісії було створення постійної системи перевірок та моніторингу виконання Іраком своїх зобов'язань припинити розробку ЗМЗ. Виконавчим головою комісії генсек ООН призначив Х. Блікса. Оцінюючи результати діяльності Спецкомісії з Іраку, варто відмітити, що, незважаючи на суттєві труднощі та незгоди між провідними державами щодо її діяльності, їй вдалося виконати головне завдання – зупинити програми створення ЗМЗ Іраку і знищити основну інфраструктуру розробки та виробництва хімічної, біологічної та ядерної зброї, запаси хімічної зброї та балістичні ракети.

Розслідуванням, проведеним після війни 1991 року було встановлено, що Ірак порушив ДНЯЗ, не надавши повної інформації про свою ядерну діяльність та не поставивши її належним чином під міжнародний контроль, а також незаконно виготовляючи матеріали, що розщеплюються, та інші компоненти ядерної зброї. Ця таємна воєнна ядерна програма Іраку існувала паралельно з офіційною, мирною ядерною програмою, що знаходилась під контролем МАГАТЕ. В ході операції «Буря в пустелі», освяченої РБ ООН, та по її завершенні були виявлені порушення зобов'язань Іраку згідно із ДНЯЗ. Ці порушення стали підставою для прийняття резолюції РБ ООН № 687 від 3 квітня 1991 року. Завдання ліквідації ядерного потенціалу Іраку покладалась на генерального директора МАГАТЕ. Агенція мала вирішувати цю задачу у співробітництві та з допомогою Спецкомісії ООН з Іраку (UNSCOM). Резолюція РБ ООН № 715, прийнята 11 жовтня 1991 року, вводила жорсткий контроль та перевірку дотримання Іраком своїх зобов'язань щодо нерозповсюдження ядерної зброї [18].

«Іракський казус» мав далекосяжні наслідки і для вдосконалення експортного контролю. Виявлені недоліки підштовхнули до розробки нових, більш жорстких форм контролю за експортом, що й були прийняті на Варшавській зустрічі ГЯП у 1992 р. Крім того, висновки, зроблені під впливом

подій навколо Іраку, вплинули і на доопрацювання відповідних національних систем експортного контролю, особливо у державах ЄС, та до розвитку регіональних систем, перш за все – у Євросоюзі [69, с. 57-78].

У 2002 році США ініціювали вимоги щодо завершення роззброєння Іраку, а обговорення вимог в ООН призвело до поновлення інспекцій на території Іраку. Згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН № 1441 від 8.09.2002 з грудня 2002 року до березня 2003 р. на території Іраку відбувались інспекції UNMOVIC, які не виявили зброї масового знищення. МАГАТЕ також не підтримала звинувачення на адресу Багдаду у продовженні спроб створення ядерної зброї. США та Великобританія, зі свого боку, наполягали на порушенні Іраком низки резолюцій Ради Безпеки ООН, включно із резолюцією № 1441. Готувалась для прийняття у РБ ООН нова резолюція, що стала б юридичною підставою для проведення силової операції проти Багдаду під приводом покарання Саддама Хусейна за створення ЗМЗ, але загроза застосування права «вето» при голосуванні у Раді Безпеки з боку Росії та Франції, латентна протидія резолюції з боку КНР, змусили ініціаторів резолюції – США, Великобританію та Іспанію, – відмовитись від голосування, оскільки його провал загрожував вилитись у повномасштабну кризу Ради Безпеки ООН.

Як відомо, США та їхнім союзникам, попри всі зусилля, не вдалося знайти на території Іраку доказів відновлення ядерної програми чи програми створення інших видів ЗМЗ [72].

Одним із найбільш складних казусів у галузі нерозповсюдження ядерної зброї, до спроб вирішення якого була залучена ООН, є північнокорейський. Після зупинки 8 квітня 1994 року реактора у Ньонбйон міністр оборони США Вільям Перрі заявив 3 травня 1994 року про можливість вилучення із палива, що відпрацювало, достатньої кількості плутонію для виготовлення чотирьох або п'яти ядерних бомб. 14 травня 1994 року КНДР оголосила, що проводиться заміна палива у реакторі Ньонбйон, але інспекції МАГАТЕ не було відновлено. Коли ж, на вимогу МАГАТЕ, його інспектори були нарешті допущені в

Ньонбйон для спостереження за цією операцією, їм не надали можливості взяти зразки палива, щоб переконатись, що з нього не вилучали плутоній. 27 травня 1994 року Генеральний директор МАГАТЕ Ханс Блікс у листі членам Ради Безпеки ООН попереджав, що КНДР проводить вивантаження палива з реактора прискореними темпами, і МАГАТЕ може втратити можливість винести вердикт щодо того, чи порушував Пхеньян ДНЯЗ, чи ні. У адресованому Раді Безпеки ООН листі від 2 червня 1994 року Х. Блікс стверджував, що Агентство не зможе упевнитись у тому, що ядерний матеріал, що знаходиться під контролем КНДР, не використовувався не за призначенням, що дало підстави підозрювати КНДР у вилученні плутонію для виготовлення ядерних вибухових пристроїв [59, с. 43-68].

Наступне загострення ситуації сталося 13 червня 1994 року, коли КНДР оголосила про намір вийти з МАГАТЕ. Мотивація Пхеньяна зводилась до звинувачення Агентства у припиненні технічної допомоги, що надавалась ряду північнокорейських проектів. МАГАТЕ посилювалась на відмову КНДР допускати її інспекторів на ядерні об'єкти держави. Американська преса і деякі республіканські політики виступали проти поступок КНДР і за готовність до війни, якщо це буде необхідним, щоб зупинити просування Пхеньяна по шляху до отримання ядерної зброї.

США намагались примусити Пхеньян до поступок шляхом запровадження широких санкцій, до яких прагнули залучити Японію й КНР. Але Японія і Китай не підтримали ідею санкцій через побоювання, що північнокорейський режим, будучи загнаним у кут, розпочне акти терору, або й війну. Прорив було досягнуто в результаті місії колишнього президента США Дж. Картера до Пхеньяна у червні 1994 року. Північнокорейський лідер Кім Ір-Сен погодився не тільки на відновлення інспекцій МАГАТЕ, але й на демонтаж реакторів у Ньонбйон в обмін на побудову легководних реакторів та зобов'язання США не застосовувати ядерну зброю проти КНДР.

На жаль, ООН не вдалося вирішити корейську проблему, і переговори було пізніше відновлено вже у 6-сторонньому форматі [7].

Окрему сторінку діяльності ООН у галузі нерозповсюдження ядерної зброї становить казус Ірану. Жодного порушення ДНЯЗ чи гарантій МАГАТЕ Тегераном доведено не було, але логіка дій Ірану, масштаб та спрямованість його ядерної програми, розробка балістичних ракет викликають у світового співтовариства, особливо у США та їхніх союзників, підозри щодо намірів іранського керівництва створити ядерну зброю. Парадокс полягає у тому, що досі усі встановлені дії Тегерану формально не виходили за рамки ст. 4 ДНЯЗ, що стверджує право держав-членів, що не володіють ядерною зброєю, використовувати ядерну енергію у мирних цілях. При цьому Іран висуває амбітні плани щодо розвитку ядерної енергетики та виробництва медичних препаратів.

У вересні 2009 року відбулось обговорення проблеми під час вересневих заходів в рамках ООН. США намагались добитися введення жорстких санкцій проти Ірану за невиконання рішення Ради Безпеки ООН щодо призупинення ядерної діяльності. Ці санкції мали включати, зокрема, заборону на поставки очищеного бензину до Ісламської Республіки. Але прийняття нової резолюції РБ ООН, яка мала створити для цих санкцій юридичні підстави, гальмувалось позиціями двох постійних членів Ради Безпеки – Росії та КНР, що виступали за продовження переговорів з Іраном. 24 вересня 2009 року на надзвичайному засіданні РБ ООН на найвищому рівні було прийнято резолюцію РБ ООН № 1887 на підтримку нерозповсюдження ядерної зброї, що непрямо критикує Іран та КНДР. Вона містила заходи із посилення контролю і право держав-виробників вимагати повернення ядерних матеріалів та устаткування, якщо сторона, що отримала їх, порушує ДНЯЗ або виходить з нього. Резолюція передбачала також посилення заходів безпеки зберігання ядерних матеріалів та більш жорсткий експортний контроль. Було також наголошено, що порушення ДНЯЗ тягне за собою відповідальність навіть у випадку виходу з нього. Резолюція є спробою створити юридичні підстави для можливих санкцій проти таких держав, як КНДР, що вже вийшла з ДНЯЗ, та Іран, який підозрюють у військових ядерних амбіціях на порушення Договору [14].

Іран намагався перешкодити прийняттю більш жорсткої резолюції Ради Безпеки ООН, підписавши угоду щодо збагачення урану з Туреччиною та Бразилією. Розрахунок Тегерану базувався на тому, що Туреччина і Бразилія на час розгляду резолюції були непостійними членами Ради Безпеки і це, як мінімум, мало б пригальмувати прийняття четвертої резолюції щодо санкцій проти Ірану. І справді, Туреччина оголосила, що переговори щодо санкцій мають бути відкладені мінімум на 30 днів, а Бразилія заявила, що не братиме участі в обговоренні проекту резолюції. До того ж, проект резолюції не передбачав заборони на поставку Ірану російських зенітно-ракетних комплексів С-300, що могли створити загрозу ізраїльським чи американським ВПС у випадку прийняття рішення щодо нанесення авіаційного удару по ядерних об'єктах на іранській території.

Незважаючи на маневри Тегерану, на цей раз йому не вдалося вбити клин у відносини між США та Росією і Китаєм. Америко-російське «перезавантаження», що розпочалось із приходом до влади у Вашингтоні адміністрації Б. Обами, призвело до низки взаємних поступок і до зміни загальної парадигми цих відносин. Москва і Вашингтон активно просувались на шляху зближення своїх позицій із широкого кола світових проблем. Зокрема, більш обережна політика Сполучених Штатів на пострадянському просторі дозволила їм отримати сприяння Росії з афганського питання, що було однією із іманентних умов успіху афганської політики Б. Обами. Значення транзиту через територію Росії до Афганістану підвищувалось низкою масштабних нападів на американські військові конвої на території Пакистану, що створювало потенційну загрозу життєво важливому постачанню сил НАТО в Афганістані [51, с. 54-55].

Прийнята на конференції з огляду дії ДНЯЗ у травні 2010 року підсумкова декларація закликає до створення зони, вільної від ядерної зброї на Близькому Сході, та проведення з цією метою конференції з ядерної тематики за участі Ірану та Ізраїлю. Однак офіційний Тель-Авів від участі у конференції відмовився, бо у декларації, яку підтримали усі 5 офіційно визнаних ядерних

держав, міститься заклик до Ізраїлю приєднатись до ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю, та допустити інспекторів МАГАТЕ на свої ядерні об'єкти. США обумовили можливість проведення конференції встановленням міцного миру на Близькому Сході та дотримання усіма державами-учасницями зобов'язань згідно із ДНЯЗ. Про це заявив радник президента з національної безпеки генерал Дж. Джонс. А Президент Б. Обама звинуватив Іран у відмові «виконувати зобов'язання у відповідності до ДНЯЗ». Фактично, це могло поставити під загрозу ідею проведення конференції, наміченої на 2010 рік. РБ ООН 6 червня 2010 року було прийнято нову резолюцію, що передбачала посилення санкцій проти Ірану. Вона стала вже четвертою резолюцією РБ ООН по Ірану у зв'язку із його контроверсійною ядерною програмою.

Здійснюючи заходи з нерозповсюдження, ООН активно сприяла і вдосконаленню експортного контролю ядерного озброєння. Так у квітні 2004 р. РБ ООН прийняла резолюцію 1540, згідно з якою держави-члени ООН повинні подавати звіти про стан експортного контролю для розгляду у Комітеті 1540. Комітет, за результатами розгляду таких звітів, надає державам-членам рекомендації щодо поліпшення регулювання передач «чутливих» товарів та забезпечує технічну допомогу державам, що відчувають труднощі у впровадженні такого регулювання [8].

2.3. Становлення та розвиток експортного контролю в Євросоюзі

Від часу створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) проблема гармонізації підходів до торгівлі зброєю, зокрема і експортного контролю ядерного озброєння, у цілому періодично викликала активні дискусії та спроби синхронізувати спільні зусилля у цій галузі. Стаття 223 Договору, що заснував ЄЕС, давала державам-членам право на здійснення власної політики у галузі торгівлі зброєю, боєприпасами та матеріалами для воєнних цілей. До 1993 року експортний контроль був виключною національною прерогативою держав-членів ЄЕС.

Після започаткування спільної оборонної та безпекової політики в Договорі про Європейський Союз, що було визнанням спільних інтересів у галузі безпеки, відбувається еволюція підходів до експортного контролю. Починаючи з грудня 1994 року, спільною групою урядових експертів держав ЄС, вивчалися можливі варіанти європейської політики озброєнь, зокрема підходи до контролю експорту зброї. Експертами було визнано необхідним переглянути існуючі правила торгівлі як між державами ЄС, так торгівлі держав ЄС з рештою держав світу [7].

Зокрема було запропоновано визнати політику озброєнь та їхнього експорту галуззю спільної діяльності держав-членів Євросоюзу. У цьому ж році Радою ЄС було ухвалено систему заходів з експортного контролю товарів подвійного використання, зокрема відповідною постановою Ради ЄС впроваджено режим контролю експорту таких товарів.

У грудні 1994 р. ЄС прийняв два рішення щодо регулювання експортного контролю у галузі товарів подвійного використання. Рішенням Єврокомісії № 3381/94 від 19 грудня 1994 року встановлювався режим ЄС щодо контролю над товарами подвійного використання. Це рішення було кроком до встановлення повного і цілісного режиму контролю за експортом товарів подвійного використання державами ЄС. Так ЄС було затверджено список товарів подвійного використання, що підлягали контролю при експорті з Євросоюзу. Експорт цих товарів вимагав ліцензій, а відповідальність за їх надання покладалась на держави-члени ЄС. Рішення щодо надання ліцензії мало базуватись на спільних критеріях, що пропонувались у рамках ЄС [13].

12 травня 1995 р. ЄС прийняв рішення, що стосується експортного контролю, щодо спільних дій стосовно протипіхотних мін. ЄС ввів мораторій на експорт усіх мін, які не здатні самознищуватись і які неможливо виявити, до усіх держав та заборонив експорт усіх інших типів протипіхотних мін у держави, що не ратифікували Конвенцію ООН 1980 року з озброєнь.

З липня 1995 р. державами ЄС запроваджено частково гармонізовану систему експортного контролю товарів подвійного використання призначення в межах Співтовариства. Долучення до цієї системи визнано державами ЄС однією з передумов, які повинні виконати держави, що претендують до вступу у ЄС.

У травні 1998 року міністри закордонних справ держав ЄС схвалили Кодекс поведінки експортерів озброєнь. В ньому міститься перелік із восьми критеріїв, якими мають керуватися експортери ЄС, а також вимога проведення консультацій між членами Співтовариства, якщо один з них планує здійснити збройний контракт, від якого вже відмовився інший.

У 2000 р. ЄС прийняв рішення, що засновувало орган, що мав контролювати «чутливий експорт» (Community General Export Authorization (CGEA) і яке передавало до Єврокомісії частину компетенції держав-членів у сфері експортного контролю. Згідно з новими правилами, для приблизно 60% торгівлі, що відбувалось між державами ЄС та 20% з «дружніми державами» процедура експортного контролю значно спрощувалась. Таким чином, для експортерів лише близько 20% зовнішньої торгівлі «чутливим» товарами підлягало експортному контролю, що без послаблення контролю мало здешевити експортні процедури держав ЄС. Однак це рішення викликало спротив національних урядів, і в результаті Єврокомісія отримала лише право стати партнером при прийнятті рішень про експорт. На практиці це призвело до ускладнення ситуації і створило конкуренцію між Єврокомісією та державами-членами у галузі експортного контролю [26].

Серйозний вплив на подальшу еволюцію експортного контролю в ЄС справила війна в Перській затоці і результати інспекцій, що здійснювались у відповідності до резолюцій РБ ООН. Доповідь Х. Солани «Безпечна Європа у кращому світі» та документ Європейської Ради, прийнятий на саміті у Салоніках «План дій для втілення головних принципів для стратегії ЄС проти розповсюдження зброї масового знищення», відомий також як «План дій

Салоніки», закликали до зміцнення міжнародних режимів, таких як ДНЯЗ та ГЯП, активної співпраці з МАГАТЕ та лідерства ЄС у зміцненні режиму експортного контролю. План закликав до створення Єдиного глобального контрольного списку, надання допомоги новим членам ЄС у посиленні експортного контролю, посилення ролі Європейської комісії, поліпшення обміну інформацією тощо.

У цілому, в ЄС відбувається поступове зміщення ваги у функціонуванні експортного контролю від національних урядів до Єврокомісії. Цим змінам сприяла стурбованість казусами Іраку, Лівії, північної Кореї та мережею доктора А. Хана в Пакистані, що свідчили про реальність загрози розповсюдження ЗМЗ.

У фінальному Комюніке комісії щодо огляду функціонування експортного контролю ЄС у галузі товарів та технологій подвійного використання від 18 грудня 2006 року містилися рекомендації щодо поліпшення експортного контролю в Європі. Зокрема, контроль транзиту та морських перевезень рекомендувалось здійснювати на базі «ad hoc» заявок [52].

Таким чином, нинішній стан експортного контролю у Євросоюзі характеризується делікатним балансом між Єврокомісією та державами-членами із поступовим зміщенням компетенції на користь Єврокомісії. Складний баланс інтересів склався між великими та малими, «старими» та «новими» членами ЄС, між інтересами безпеки та їх економічними інтересами, але в цілому Євросоюз розглядає подальше зміцнення та вдосконалення експортного контролю як таке, що відповідає інтересам його членів.

ЄС, як організація, бере участь в діяльності режиму АГ та діяльності Комітету Зангера, а в режимі ГЯП він має статус спостерігача.

2.4. Регіональні організації, що мають відношення до експортного контролю в галузі ядерного озброєння

Європейська Спільнота з Атомної Енергії. Серед регіональних організацій, що мають відношення до експортного контролю ядерного

озброєння, виділяється Європейська Спільнота з Атомної Енергії (Euratom). Євратом являє собою галузеву інтеграційну організацію, створену з метою координації та фінансування спільних дій держав європейської економічної спільноти (ЄЕС) у галузі виробництва та використання атомної енергії [55].

Договір, яким було засновано Євратом, спочатку було підписано 25 березня 1957 року у Римі Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Францією та ФРН. Цей договір набув чинності 1 січня 1958 року. 31 січня 1973 року до Євратому увійшли Великобританія, Данія, Ірландія, а з 1 січня 1981 року – Греція. У 2008 році членами Євратому були вже 15 західноєвропейських держав.

Штаб-квартира організації Євратом розміщена у Брюсселі. Його фінансування здійснюється за рахунок коштів спільного бюджету ЄЕС, а також шляхом розміщення займів на ринку капіталів. Сфера діяльності Євратому – науково-технічні дослідження, розробка і поширення знань в галузі атомної енергії, розробка єдиних норм ядерної безпеки, сприяння інноваціям в атомну енергетику та здійснення контролю за використанням ядерних матеріалів.

Систему зобов'язань держав-учасниць Євратому у галузі ядерного нерозповсюдження формують ДНЯЗ, Статут МАГАТЕ, Угода Євратом-МАГАТЕ та Додатковий протокол до цієї угоди.

Аргентинсько-Бразильська Агенція з обліку та контролю ядерних матеріалів. Одним із найбільш успішних прикладів субрегіональної організації у сфері нерозповсюдження, причетної до експортного контролю, є Аргентинсько-Бразильська Агенція з обліку та контролю ядерних матеріалів (АБАКК) [56, с. 20-39].

АБАКК створено у відповідності до статті 6 та 7 Угоди між Аргентинською Республікою та Федеративною Республікою Бразилія про виключно мирне використання ядерної енергії (Гвадалахарської угоди), яку було підписано 18 липня 1991 року. Мета створення Агенції – управління та реалізація Спільної системи обліку та контролю ядерних матеріалів.

13 грудня 1991 р. між Аргентиною, Бразилією, МАГАТЕ та АБАКК було підписано 4-сторонню угоду про всеосяжні гарантії, що набула чинності 4 березня 1994 р.

28 травня 1993 р. було підписано угоду про співробітництво між АБАКК та Організацією із заборони ядерної зброї у Латинській Америці та Карибському басейні (ОПАНАЛ), створеною у відповідності до Договору Тлателолко.

Співробітництво між АБАКК, Національною Комісією з ядерної енергії Бразилії та Національною комісією з атомної енергії Аргентини розвивається на основі угод, підписаних відповідно 27 жовтня 1993 року і 15 лютого 1994 року.

18 квітня 1994 року було підписано Угоду про співробітництво між АБАКК та Євратомом [63, с. 60-62].

АБАКК регулярно здійснює контроль над ядерними об'єктами в Аргентині та Бразилії, інспектуючи, у взаємодії з МАГАТЕ, об'єкти на їх території. Значення АБАКК та Спільної системи обміну та контролю ядерних матеріалів для Аргентино-Бразильського взаєморозуміння було підтверджено у Спільній декларації про ядерну політику, прийнятій президентами обох держав 30 листопада 2005 року.

На ознаменування 15-річчя АБАКК 12 грудня 2006 року міністри закордонних справ двох держав підписали Спільну декларацію, у якій відмічалась роль АБАКК, як інструмента транспарентності та двостороннього підходу до реалізації гарантій у ядерній діяльності [22].

Діяльність АБАКК являє собою приклад успішного функціонування субрегіональної організації у галузі ядерного нерозповсюдження, що позитивно відбивається і на стані національних систем експортного контролю та міжнародному співробітництві у цій галузі.

Виходячи з вищевикладеного матеріалу можна підвести підсумок, що ХХ століття принесло революцію у воєнну справу – вперше зброя масового ураження починає широко використовуватися як засіб ведення війни, тому

виникає необхідність створення механізмів контролю за ядерним озброєнням у світі.

Нові загрози режиму нерозповсюдження, які з'явилися після розпаду біполярного світу і наростали останніми роками, цілком реально загрожують подальшому існуванню. Слід чітко собі уявляти, що розповсюдження ядерної зброї хоча б в одному випадку здатне пробити щілину у греблі, яка стримує розповсюдження ядерної зброї по планеті, і створить загрозу швидкого розмивання усієї греблі. Наслідком стане менш стабільний і передбачуваний світ, у якому усі країни почуватимуться менш безпечно. Особливої гостроти набули проблеми Північної Кореї та Ірану. Усі спроби досягти кардинальних домовленостей, які гарантували б нерозповсюдження ядерної зброї цими країнами і, водночас, забезпечували їх законні національні інтереси, успіху не мали.

На жаль, немає одностайності щодо вирішення цієї та інших гострих проблем у сфері нерозповсюдження навіть серед головних гравців. Настійлива необхідність стати вище суперечок, кон'юнктурних, егоїстичних інтересів окремих країн і шукати консенсусу у цьому життєво важливому питанні повинна об'єднати усі країни світу, що володіють ядерною зброєю з метою збереження і зміцнення режиму та гарантування безпеки і стабільності у світі.

Згідно із висновками стокгольмських вчених, в силі залишається ще одна тенденція: глобальна торгівля оборонними товарами суттєво зросла за останнє десятиліття, досягши свого найнижчого рівня з часів «холодної війни» на початку 2000-х років. Тому в останні роки посилюється роль ООН та інших міжнародних організацій в процесі вироблення нових механізмів контролю за ядерним озброєнням.

Вироблення спеціальних програм в рамках ООН говорить про серйозну стурбованість можливими катастрофічними гуманітарними наслідками будь-якого застосування ядерної зброї.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ

3.1. Формування режиму експортного контролю у світі

Витоки формування режиму експортного контролю пов'язані із початком холодної війни та спробами зупинити розповсюдження ядерної зброї у другій половині 1940-х років. Внаслідок першості США у створенні ядерної зброї та їх економічного та технологічного переважання у ядерній галузі на початку ядерної ери, саме від США виходили основні ініціативи у галузі ядерного нерозповсюдження, саме Вашингтон виступав ініціатором багатьох процесів у наступні роки, що вели до складання системи експортного контролю.

Одним із перших кроків на шляху нерозповсюдження та створення систем експортного контролю став Закон «Про атомну енергію» прийнятий Конгресом США у 1946 р.

Закон «Про атомну енергію» (Atomic Energy Act of 1946) називають ще «Законом Макмагона» за ім'ям сенатора-демократа, який його ініціював. Закон було підписано президентом Г. Труменом 1 серпня 1946 р., а чинності він набув 1 січня 1947 р. «Закон Макмагона» сублімував прагнення США зберегти монополію на використання атомної енергії і відносив до закритих даних будь-яку інформацію, що відноситься до виробництва чи використання матеріалів, що розщеплюються. Закон визначав заборону на обмін інформацією, що стосувалась як військового, так і мирного використання атомної енергії, розповсюджуючись також на обмін інформацією із союзними до США державами [23]. Закон вводив:

- заборону на передачу матеріалу, що розщеплюється, будь-якій особі, що знаходиться поза юрисдикцією США, будь-якому іноземному уряду чи особі, що знаходиться у Сполучених Штатах, дії якої можуть зашкодити обороноздатності і безпеці держави;
- заборону обміну інформацією, що стосується використання атомної енергії у промислових цілях, аж поки Конгрес США не проголосить,

що створено ефективні та готові до впровадження міжнародні гарантії проти використання атомної енергії у деструктивних цілях;

- поняття інформації для обмеженого користування, під якою розуміється будь-яка інформація, що стосується виробництва та застосування ядерної зброї, виробництва матеріалів, що розщеплюються, використання матеріалів, що розщеплюються, для виробництва енергії [26].

Щодо початкових зобов'язань інших держав, що володіють ядерною зброєю: Резолюція №1887 Ради Безпеки (РБ) ООН закликає всі держави допомагати створенню умов, необхідних для реалізації ідеї світу без ядерної зброї. Резолюція передбачає конкретні зусилля багатьох держав. Вона не розрахована на те, що лише Росія і США мають виконувати відповідні заходи зі скорочення ядерних потенціалів, тоді як інші держави займають позицію спостерігачів. Широкий спектр заходів є доступним для виконання іншими державами, що володіють ядерною зброєю, і їх реалізацію можна розпочинати без будь-якого зволікання. Державам, що володіють ядерною зброєю, слід ухвалити політичні зобов'язання у формі угоди, виконання якої піддається верифікації. В цій угоді вони мають заявити, що «розщеплювані матеріали, вилучені з ядерної зброї, яка підлягає знищенню, і є зайвими з точки зору забезпечення національної безпеки, не будуть використані для виготовлення ядерної зброї; жодні нові виготовлені розщеплювані матеріали не будуть використані в ядерній зброї; розщеплювані матеріали, що використовувались або використовуються в мирних ядерних програмах не будуть використані для виробництва ядерної зброї».

Цей текст містився в декларації, оприлюдненій Президентом Росії Б.Єльциним і Президентом США Б.Клінтоном. Домовленість стосовно цих пунктів, досягнута всіма державами, що володіють ядерною зброєю, була б потужним сигналом про те, що вони віддані справі створення необхідних умов для реалізації ідеї світу без ядерної зброї. Така домовленість могла б прискорити укладення угоди між Росією і США про більш глибоке скорочення

їх ядерних арсеналів [6]. Угода мала б бути відкритою для всіх держав, які виявили бажання приєднатися до неї, проте на них не має чинитися жодного цілеспрямованого тиску. Держав, що не володіють ядерною зброєю або установками для виробництва розщеплюваних матеріалів, стосувалися б не всі пункти такої угоди. Обговорення договору подібного призначення, який був би прийнятним для всіх держав, тривають у рамках Конференції з роззброєння в Женеві, яка протягом кількох років є спеціальним форумом ООН для проведення багатосторонніх переговорів з питань контролю над озброєннями.

Ці обговорення слід продовжити, а текст договору потрібно узгодити якнайшвидше. Менш амбітна угода, яка могла б стати, як і в попередньому випадку, зобов'язуючим документом для держав, що володіють ядерною зброєю, повинна містити положення, згідно з якими кожна держава погоджується не збільшувати кількість ядерних боеголовок, які вона має. Угода має також забезпечувати більшу прозорість через обмін відповідними даними. Бажано також визначити заходи, спрямовані на збільшення проміжку часу, потрібного для прийняття рішення про застосування ядерної зброї.

До інших заходів, яких треба вжити найближчим часом, належать: (а) збільшення кількості без'ядерних зон; (б) обмін даними про будь-які ядерні програми та запаси розщеплюваних матеріалів; (в) скорочення ядерної всіх програм зі збагачення урану на багатосторонній; (д) розміщення всіх елементів відпрацьованого ядерного палива на майданчиках тимчасового зберігання, які перебувають під міжнародним контролем; (е) зменшення регіональної напруженості, яка стимулює до здійснення ядерних військових програм [86]

Від керівництва Росії і США очікуватимуться заходи в зазначених вище напрямках, а від держав, розташованих в інших регіонах, – ініціативи на регіональному рівні. Якщо глобальні зусилля з ядерного роззброєння стануть реальністю, то інші три постійні члени РБ ООН – Китай, Франція і Велика Британія – мають перебрати функції лідерів; хоч і різною мірою, але їх національні інтереси можуть спонукати їх діяти в такий спосіб.

3.2. Плани всеосяжного контролю ядерного озброєння

«План Баруха» та «план Громика». У 1946 році представник США при ООН Б. Барух вніс на розгляд Комісії ООН з атомної енергії, утвореної на першій сесії Генеральної асамблеї ООН, план створення міжнародного органу, що здійснював би всеосяжний контроль над атомною енергією. За ім'ям представника США при ООН, який вніс цей план, цей план отримав неофіційну назву «План Баруха». «План Баруха» передбачав забезпечити доступність використання атомної енергії у мирних цілях за умови запровадження контролю за видобутком урану та іншими стадіями технологічного циклу його переробки. Забороняючи іншим державам роботи, вже виконані США, план передбачав заборону на виробництво атомної зброї лише на завершальному етапі реалізації, що залишало б за Сполученими Штатами атомну монополію. План містив багато ідей щодо контролю над атомною енергією, що пізніше використовувались при створенні міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

На противагу цьому плану СРСР вніс проект конвенції із заборони та знищення у тримісячний термін усієї атомної зброї. Цей проект більш відомий під неофіційною назвою «план Громика». Взаємне небажання США та СРСР йти на поступки призвели до фактичного блокування пропозицій з «плану Громика», хоча цей план містив багато позитивних ідей [42, с. 67-80].

Після радянського ядерного випробування 29 серпня 1949 року та радянського термоядерного випробування у 1953 році США внесли суттєві зміни у свою ядерну політику. Так став очевидним провал політики ядерної секретності, що її дотримувались Сполучені Штати з 1946 року (а фактично, її елементи були присутні і в роки здійснення Манхеттенського проекту). Цей провал підкреслювався не тільки створенням радянського ядерного арсеналу, ядерним випробуванням, здійсненим Великобританією у 1952 році, але й бурхливим розвитком цивільних ядерних програм у Франції, Нідерландах, низці інших країн. І хоча США залишалися державою з найбільшими ядерними можливостями у військовій та цивільній галузі, але політика секретності

блокувала здатність США взяти участь у розвитку міжнародного ядерного ринку, який бурхливо розвивався і формувався без участі американських компаній та врахування економічних та безпекових інтересів США. Намагання зберегти і зміцнити ядерну першість Сполучених Штатів, стати головним постачальником ядерних матеріалів та технологій у ядерній галузі, призвели до переоцінки ядерної політики США та до розробки програми «Атом заради миру»

Програма «Атом заради миру». Програма «Атом заради миру» являла собою компроміс між обіцянкою доступу до ядерних технологій, що містилися у Плані Баруха, та прагненням обмежити цей доступ, що втілювалося у Законі Макмагона. Програму було проголошено у грудні 1953 року у промові президента Д. Ейзенхауера в ООН. Метою Програми проголошувалось полегшення доступу до застосування атомної енергії в мирних цілях усім зацікавленим державам в обмін на прийняття ними гарантій проти використання матеріалів, що розщеплюються, у військових цілях. Ця зміна політики принесла суттєві результати. Лише за три роки, з 1956 по 1959, США підписали угоди про співробітництво у ядерній галузі з 40 державами, усі з яких погодилися дозволити американським інспекторам здійснювати моніторинг технологій, що надавали Сполучені Штати. Ці двосторонні угоди відкрили шлях до домінування Сполучених Штатів на міжнародному ядерному ринку на початку його існування. Між 1956 та 1962 роками в рамках програми «Атом заради миру» двадцять шість держав отримали дослідницькі реактори, матеріали, що розщеплюються, а їхні вчені та технічний персонал пройшли навчання чи підвищення кваліфікації. Серед держав-реципієнтів було 13 держав, що розвиваються [48, с. 89-94].

У 1950-х роках, внаслідок неповного охоплення ядерних трансакцій гарантіями, закладалася основа деяких інших проблем у галузі нерозповсюдження ядерної зброї. На ринок ядерних матеріалів та технологій у цей період, крім США, виходять у якості постачальників Франція, Великобританія, СРСР та Канада. Їхні ядерні поставки часто-густо не

покриваються надійними гарантіями мирного використання ядерних матеріалів та технологій. Так поставки Індії у 1956 році канадського реактора та важкої води зі США не передбачали інспекцій щодо їх використання. Пізніше цей реактор, разом із технологією переробки плутонію, що надійшли зі США та Великобританії, були використані Індією для виробництва плутонію, використаному при створенні першого індійського ядерного вибухового пристрою, підірваного у 1974 році.

Ще більш вразливою була діяльність Франції у галузі ядерного експорту. Вона свідомо, виходячи зі стратегічних мотивів, сприяла військовій ядерній програмі Ізраїлю, розглядаючи цю державу як противагу арабському національно-визвольному руху і протидії пан-арабістським тенденціям, що набирали силу на Близькому Сході (Слід зауважити, що Франція вела в цей час колоніальну війну в Алжирі, визвольним силам якого надавала підтримку низка арабських держав). Париж продав Тель-Авіву дослідницький реактор та фабрику з переробки плутонію. Виходячи з древньоримського принципу «Ворог мого ворога – мій друг», Франція не переймалась довгостроковими наслідками таких дій [27].

Безпрецедентно широку допомогу у розбудові ядерної інфраструктури, поставках матеріалів та устаткування, ноу-хау, підготовці кадрів для ядерного комплексу, СРСР надав КНР у 1950-х роках. Ця допомога тривала до 1958 року і прискорила створення ядерної зброї Пекіном, який Москва розглядала як союзника у боротьбі з американським імперіалізмом, на 10-15 років. Ця допомога припинилась лише в кінці 1950-х внаслідок територіальних претензій КНР до СРСР і розбіжностей у зовнішній політиці, що особливо яскраво проявилися під час Тайваньської кризи.

Масштабне співробітництво Пакистану із державами Заходу, перш за все – США, – дало змогу Пакистану форсувати створення ядерної зброї, випробування якої було здійснено у 1998 році. Сполучені Штати несуть значну частину відповідальності за розробку ядерної зброї цією державою, бо відмовились від стримування ядерних амбіцій Ісламабаду після введення

радянських військ в Афганістан у 1979 році. США, зацікавлені у розгортанні боротьби проти радянського військового контингенту, закрили очі на форсування Пакистаном військової ядерної програми [49].

Промова президента Д. Ейзенхауера «Атом заради миру» в грудні 1953 року містила і заклик до створення міжнародної організації у сфері ядерної енергії. Реалізація цієї ідеї зайняла кілька років і вимагала широких консультацій і переговорів провідних акторів міжнародних відносин, перш за все, – ядерних держав. Завдяки ідеям програми «Атом заради миру» у 1957 році була утворена Міжнародна Агенція з атомної енергії (МАГАТЕ), яка є автономною організацією системи ООН і ключовою організацією для міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Головні завдання, що стояли перед новоствореною універсальною організацією, – сприяння використанню атомної енергії у мирних цілях, зміцнення ядерної безпеки, а також управління системою міжнародних гарантій ядерної безпеки. Перше завдання передбачало надання технічної допомоги у ядерній галузі та сфері ядерної безпеки державам-членам та співпрацю з національними та міжнародними організаціями у застосуванні останніх досягнень ядерної науки, наприклад, використання ядерних ізотопів у медицині, вимірювальних приладах, сільському господарстві, тощо. Інше завдання передбачало постановку під гарантії двосторонніх та багатосторонніх передач ядерних товарів [53, с. 64-85].

У 60-ті роки особливої гостроти набула проблема нерозповсюдження ядерної зброї. У 1960 році ядерна зброя була випробувана Францією, а в 1964 році ядерний вибух, здійснений КНР, довів число членів «ядерного клубу» до п'яти. Понад десять держав за своїм економічним та науково-технічним рівнем були спроможні створити ядерну зброю протягом кількох років. Лавиноподібне зростання кількості ядерних держав загрожувало вкрай ускладнити проблему безпеки у світі та шанси на вирішення проблеми роззброєння, збільшувало ризик виникнення ядерної війни.

Переговори щодо вироблення угоди про нерозповсюдження, в яких ведучою була роль СРСР, США та Великобританії, ускладнювались загостренням міжнародного становища, що знайшло найбільш яскравий прояв у в'єтнамській війні. До того ж в самих Сполучених Штатах існувала досить сильна підтримка ідеї «багатосторонніх ядерних сил НАТО», неприйнятної для Радянського Союзу, бо одну з найбільш активних ролей у новому утворенні відіграла б ФРН.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Інтенсивні переговори протягом 1967 року та на початку 1968 року в Комітеті 18-ти держав ООН з роззброєння, дозволили дійти компромісу та узгодити текст договору, який повинен був стати головним інструментом боротьби проти подальшого розповсюдження ядерної зброї на глобальному рівні.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 року і відкритий для підписання з 1 липня 1968 року в Москві, Вашингтоні та Лондоні. Договір набув чинності 5 березня 1970 року [2].

Згідно з Договором, кожна з держав-учасниць, яка володіє ядерною зброєю (такими вважаються держави, що провели ядерне випробування до 1 січня 1967 року), зобов'язується не передавати будь-якій державі ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю, не заохочувати і не спонукати будь-яку неядерну державу до виробництва або набуття будь-яким іншим способом ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями.

Кожна з держав-учасниць Договору, яка не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не отримувати передач від будь-якого постачальника ядерної зброї або ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними, не виробляти і не набувати їх.

Учасники Договору зобов'язалися вести переговори стосовно вжиття ефективних заходів, спрямованих на припинення гонки озброєнь, домагатися

укладення угоди про загальне і повне роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем [4].

Водночас із жорсткими обмеженнями щодо можливості розповсюдження ядерної зброї, Договір мав на меті сприяти поширенню можливостей використання ядерної енергії у мирних цілях. Учасники Договору зобов'язуються сприяти обміну обладнанням, матеріалами, науковою та технологічною інформацією щодо мирного використання ядерної енергії та мають право брати участь в такому обміні. З метою контролю за дієвістю Договору передбачалось скликати раз на п'ять років конференцію з перегляду результатів його реалізації. Згідно зі ст. III ДНЯЗ, усі держави-члени мали підписати угоду з МАГАТЕ про ядерні гарантії.

3.3. Створення систем експортного контролю у сфері ядерного нерозповсюдження

1970-ті стали роками зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Можна виділити кілька основних причин, що викликали спроби цементування режиму і перенесення акцентів у цих зусиллях на експортний контроль.

По-перше, це індійське «мирне» ядерне випробування 1974 року, що примусило уряди ключових світових акторів переоцінити реальність загрози розповсюдження ядерної зброї, той факт, що Індія – найбільша у світі демократія, прийшла до цього результату в умовах діючого ДНЯЗ (до якого вона вирішила не приєднуватись, вважаючи його «дискримінаційним») і зуміла розбудувати потужний ядерний комплекс, використовуючи переважно легальні можливості, не міг не викликати стурбованості найпотужніших світових держав, і не тільки тому, що це ініціювало старт ядерної військової програми сусіднього Пакистану, загрожуючи «ефектом доміно», але й тому, що це випробування стало викликом режиму нерозповсюдження ядерної зброї і засвідчило його недосконалість [76, с. 135-150].

По-друге, «нафтовий шок» 1973 року викликав небачену зацікавленість у ядерній енергетиці десятків держав, причому усе більша їх кількість

орієнтувалась на плутонієве пальне, і за оцінками МАГАТЕ, на кінець 1980-х років біля 40 держав могли використовувати плутоній у своїх енергетичних реакторах. Це був би ще серйозніший виклик для існуючого режиму, оскільки система експортного контролю та гарантії МАГАТЕ не були готові до нової ситуації.

По-третє, все більше держав виявляли зацікавленість у переробці плутонію, що відкривало потенційну можливість швидкого переключення їхніх ядерних програм на військові цілі. При цьому значна кількість держав розглядала можливість створення ядерних вибухових пристроїв як засобу забезпечення власної безпеки. Так, Пакистан посилив свої спроби отримати фабрику з переробки плутонію від Франції і започаткував таємний проект зі збагачення урану. Намагаючись зміцнити свої позиції у протистоянні з КНР, Тайвань також звернувся до Франції по технології переробки. Південна Корея, стурбована загрозою з півночі півострова та послабленням можливостей США у регіоні після війни у В'єтнамі, також прагнула отримати ці технології. На Близькому Сході Ірак розглядав де-факто ядерний Ізраїль та сусідній Іран як загрози і прагнув набуття технологічних можливостей зі збагачення урану та переробки плутонію. Ядерна програма ПАР, стурбованої радянською і кубинською присутністю в Африці, дозволила їй виробляти збройовий уран на початку 1980-х років [77, с. 130-146].

У 1970-х роках можна було побачити багато прикладів безвідповідальної поведінки ядерних експортерів. Наприклад контракт 1975 року ФРН з Бразилією на поставку технологій для повного ядерного паливного циклу. Реакцією на такі події стало зміцнення інституцій нерозповсюдження, створених ще у 1960-х роках.

Спільними зусиллями розвинутих держав світу створено декілька режимів експортного контролю, які реалізуються через національні законодавства цих держав. Сукупність таких режимів складає міжнародну систему експортного контролю. До такої системи входять режими експортного контролю в галузі ядерних озброєнь, режим контролю ракетних технологій, режим експортного

контролю товарів і технологій хімічної та біологічної природи, а також режим експортного контролю звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання.

Принципи, якими мають керуватися держави-експортери ядерних матеріалів, технологій та устаткування при здійсненні ними експортних операцій, публікуються МАГАТЕ у серії видань INFCIRC/254 [25].

Правовими підвалинами створення міжнародної системи ЕК у сфері ядерних озброєнь є п. 2 Статті III ДНЯЗ, згідно з яким кожна з держав-учасників цього Договору зобов'язується не надавати:

а) вихідного чи спеціального матеріалу, що розщеплюється, або

б) устаткування чи матеріалу, спеціально призначених або підготовлених для обробки, використання чи виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється, будь-якій державі, що не володіє ядерною зброєю, для мирних цілей, якщо на цей вихідний чи спеціальний матеріал не розповсюджуються гарантії «МАГАТЕ».

Отже перед ядерними постачальниками виникла необхідність досягнення домовленості з двох ключових питань. По-перше, це стосувалося загальноприйнятого розуміння змісту визначення «устаткування чи матеріалу, спеціально призначених або підготовлених для обробки, використання чи виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється». По-друге, сторони мали домовитися про умови та процедури регулювання експорту таких устаткування чи матеріалу.

Для досягнення цих та інших домовленостей між ядерними експортерами-учасниками ДНЯЗ у 1971 році було створено групу експертів із представників держав-експортерів ядерних матеріалів та технологій під керівництвом Клода Зангера для розробки спеціального вихідного списку ядерних матеріалів та технологій, яка у 1974 році отримала назву Комітет Зангера (названий на честь ім'я його першого голови Клода Зангера) [71].

Враховуючи, що ДНЯЗ безпосередньо не стосується контролю над ядерними технологіями, з метою виконання окремих положень ДНЯЗ деякі

держави-учасниці, що мають однакові погляди, створили неформальні об'єднання для проведення спільних дій щодо протидії розвитку ядерних програм в окремих державах. Ці неформальні об'єднання отримали назви Комітет Зангера (КЗ) та Група ядерних постачальників (ГЯП).

а) Комітет Зангера

Комітет Зангера був створений групою держав-учасниць ДНЯЗ після чотирьох років дискусій з приводу трактування їх зобов'язань, що визначені у статті 3.2. ДНЯЗ. Комітет став початковим елементом у створенні міжнародної системи контролю за «ядерним» експортом, він є неофіційною структурою та діє поза рамками ДНЯЗ [2].

Комітет Зангера взяв на себе зобов'язання визначити, що мається на увазі під «устаткуванням чи матеріалом, спеціально призначеним чи підготовленим для обробки, використання, або виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється». Комітет Зангера узгодив «вихідний перелік» (Trigger list), який держави-учасниці застосовують через національні системи експортного контролю. Завдяки таким спільним діям було створено список товарів і технологій, чутливих до розповсюдження ядерної зброї та досягнуто домовленості щодо контролю міжнародних передач таких товарів, виходячи із взаємно узгоджених керівних принципів, у тому числі принципів, що випливають з статті 3.2. ДНЯЗ, згідно з якими умовою поставок товарів «ядерного» експорту до всіх держав, що не приєдналися до ДНЯЗ, повинно бути встановлення для таких товарів повномасштабного режиму гарантій Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), яке передбачає три умови забезпечення таких гарантій:

- розширення меж доступу МАГАТЕ до необхідної інформації відносно ядерної діяльності;
- полегшення фізичного доступу до об'єктів, що підлягають інспекціям МАГАТЕ, включаючи погодження епізодичного доступу інспекторів МАГАТЕ у місця за межами ядерних установок;

- раціоналізація системи гарантій шляхом більш тісного співробітництва МАГАТЕ з державами-учасницями, Європейським співтовариством з атомної енергії й іншими міжнародними організаціями.

Комітет Зангера двічі на рік проводить засідання, на яких розглядаються такі питання:

- про досягнення взаєморозуміння того, що являють собою ядерні матеріали й устаткування або матеріали, спеціально розроблені або виготовлені для обробки, використання або виробництва матеріалів, що розщеплюються;
- про процедуру експорту ядерних матеріалів і деяких видів устаткування [76, с. 135-150].

Україна є членом Комітету Зангера та бере участь у його роботі з 1996 року.

б) Група ядерних постачальників

Групу ядерних постачальників (ГЯП) було створено у 1978 році як неформальне об'єднання держав-постачальників ядерних матеріалів (Великобританія, Канада, СРСР, США, Федеративна Республіка Німеччини, Франція, Японія), а в подальшому і інших держав, які досягли домовленості щодо спільних принципів експорту «ядерно чутливих» предметів, та прагнуть запобігти розповсюдженню ядерної зброї. Керівні принципи ГЯП опубліковані у документі МАГАТЕ INFCIRC/254. Керівні принципи ГЯП та технічний список до них охоплюють промислові товари, що можуть бути використані для створення ядерної зброї. Керівні принципи ГЯП та додаток до них (списки товарів «ядерного» експорту) вперше були схвалені у 1992 році, що стало значним внеском у міжнародну систему експортного контролю [8].

Керівні принципи ГЯП передбачають, що відносно «ядерних» передач для мірних цілей до будь-якої держави, що не володіє ядерною зброєю, повинні бути застосовані взаємно узгоджені принципи «ядерного» експорту, які передбачають:

- застосування взаємно узгоджених списків товарів «ядерного» експорту;
- заборону будь-яких ядерних вибухових пристроїв;
- здійснення заходів «фізичного» захисту до усіх ядерних матеріалів та установок з метою запобігання їх несанкціонованого використання;
- можливість передачі товарів «ядерного» експорту лише у випадках, коли держава-отримувач має діючу угоду з МАГАТЕ відносно усього «ядерного» матеріалу та іншого матеріалу, що розщеплюється;
- встановлення спеціальних процедур контролю відносно передач «чутливих» установок, технологій і матеріалів, а також відносно установок, обладнання та технологій для збагачування;
- встановлення контролю відносно матеріалу, придатного для виготовлення ядерних вибухових пристроїв, який було поставлено (або вироблено на обладнанні, що поставлено);
- встановлення контролю за наступними передачами товарів «ядерного» експорту, які було поставлено;
- надання згоди на експорт товарів «ядерного» напрямку виключно на основі застосування принципів нерозповсюдження, що виключають застосування цих товарів для створення ядерних вибухових пристроїв або їх використання для проведення актів ядерного тероризму [9].

Відносно передач товарів подвійного використання (обладнання, матеріалів, програмного забезпечення та технології), що мають відношення до ядерної діяльності, держави-учасниці ГЯП погодились застосовувати такі принципи:

- застосовувати взаємно узгоджені списки товарів подвійного використання, що мають відношення до ядерної діяльності;
- відносно включених у списки товарів забезпечити прийняття на національних рівнях юридично обов'язкових процедур видачі дозволів на експорт, які враховують Керівні принципи ГЯП, а також

застосування санкцій і штрафів за порушення процедур такого експорту;

- відносно не включених у списки товарів забезпечити прийняття на національних рівнях юридично обов'язкових процедур, які передбачають видачу дозволів на експорт таких товарів у випадках, коли такі товари призначені або можуть бути призначені повністю або частково для їх використання у діяльності, пов'язаній з ядерними вибуховими пристроями;
- не дозволяти передачі товарів подвійного використання, що мають відношення до ядерної діяльності, для їх використання у державі, яка не володіє ядерною зброєю, у діяльності, пов'язаній з ядерними вибуховими пристроями або не поставленій під гарантії МАГАТЕ діяльності ядерного паливного циклу;
- не дозволяти передачі товарів подвійного використання, що мають відношення до ядерної діяльності, у випадках, коли є ризик їх переключення на діяльність, пов'язану з ядерними вибуховими пристроями або не поставлену під гарантії МАГАТЕ діяльність ядерного паливного циклу;
- не дозволяти передачі товарів подвійного використання, що мають відношення до ядерної діяльності, у випадках, коли є ризик їх переключення для проведення актів ядерного тероризму.

Держави-учасниці ГЯП також домовились, що застосування зазначених принципів не повинне ускладнювати міжнародне співробітництво, якщо таке співробітництво не буде сприяти діяльності, пов'язаній з ядерними вибуховими пристроями, або не поставленій під гарантії МАГАТЕ діяльності ядерного паливного циклу, або здійсненню актів ядерного тероризму [11].

Станом на квітень 2012 року участь у міжнародному режимі експортного контролю Група ядерних постачальників беруть 46 держав, а саме: Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Бразилія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Ісландія, Ірландія, Іспанія, Італія, Казахстан, Канада,

Китай (КНР), Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Південно-Африканська Республіка, Польща, Португалія, Республіка Корея (Південна), Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Словенія, Сполучені Штати Америки, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія.

Крім зазначених держав-членів ГЯП такі держави, як Індія та Пакистан, також взяли на себе зобов'язання виконувати вимоги цього режиму.

Національний контроль за товарами подвійного використання «ядерного» напрямку здійснюється в Україні починаючи з 1993 року.

У 1974 році члени Комітету Зангера (КЗ) досягли згоди про основні правила взаємодії відносно експорту спеціального матеріалу, що розщеплюється, а також експорту устаткування та неядерних матеріалів, які використовуються в ядерній промисловості (контрольний або вихідний список КЗ). Список Зангера є важливим як перша значуща угода ядерних експортерів у сфері регулювання ядерної торгівлі. Це був безумовний успіх і він знаменував різке посилення ролі експортного контролю для режиму нерозповсюдження ядерної зброї [16].

Як з'ясувалося пізніше, рекомендаціям КЗ притаманні і значні недоліки. Передусім це зумовлювалося їхньою прив'язаністю до ДНЯЗ. Через це Франція, яка є одним з потужніших ядерних експортерів і в 70-ті роки ще не була учасницею ДНЯЗ, залишилася поза рамками режиму. Так само вчинили КНР та Індія, яка в цей час форсованими темпами розробляє ядерний вибуховий пристрій. До того ж гарантії стосувалися лише постачань обладнання, яке було спеціально призначене для ядерної діяльності, тоді як експорт «чутливих» до ядерного розповсюдження товарів подвійного використання, здійснювався у відсутності гарантій. У «вихідному списку» не містилися такі технології, як устаткування з виробництва важкої води, збагачення урану та переробка ядерних відходів, і які визнаються критичними для нерозповсюдження ядерної зброї. Отже виникла необхідність у створенні

ще однієї міжнародної інституції, яка б не мала безпосередньої ідеологічної прив'язки до ДНЯЗ. Створення такої інституції набуло особливої актуальності після проведення Індією у 1974 році власних ядерних випробувань. Саме індійське ядерне випробування та очікуване бурхливе збільшення кількості ядерних об'єктів у світі, спричинили переоцінку існуючої системи експортного контролю та її адекватності новим викликам [17].

У квітні 1975 року в Лондоні почалися переговори між Великою Британією, Канадою, колишнім СРСР, США, ФРН та Японією, якими було утворено Групу ядерних постачальників (ГЯП) з розробки спільних правил регулювання ядерного експорту. Членство в ГЯП будувалось на схожих із Комітетом Зангера принципах. До ГЯП увійшли держави – головні експортери ядерних матеріалів, устаткування та технологій. Серед них були як держави, що володіють ядерною зброєю, так і держави-члени ДНЯЗ, що не володіють ядерною зброєю і навіть держави, що не приєдналися на той час до ДНЯЗ (наприклад, Франція). Ці держави домовились про застосування узгоджених принципів у політиці ядерного експорту, що сприятимуть зміцненню режиму нерозповсюдження ядерної зброї. За місцем проведення нарад цю групу почали називати «Лондонським клубом». 27 січня 1976 року сторони обмінялися нотами, якими схвалювалися керівні принципи ядерних постачань.

До 1977 року ГЯП, через консенсус основних ядерних постачальників, вдалося навести принциповий лад у ядерній торгівлі, розробивши стандарти для міжнародних ядерних трансферів у держави, що не володіють ядерною зброєю. Ці стандарти включали суворі безпекові обмеження у сфері ядерного експорту, вимогу згоди первинного постачальника товарів, що входять до «вихідного» списку на їх реекспорт і «стриманість» в експорті чутливих технологій, таких як устаткування для збагачення урану. У 1977 році ГЯП остаточно ухвалила Керівні принципи для ядерного експорту. ГЯП інтегрувала «вихідний список» КЗ до своїх документів, додавши до нього такі чутливі технології, як виробництво важкої води, збагачення урану, переробка

відпрацьованого ядерного палива, а також матеріали, що розщеплюються, та важку воду [33].

Формування ГЯП відбивало наростаючу згоду основних ядерних постачальників щодо необхідності обмеження чутливого ядерного експорту. Однак створення ГЯП було сприйнято державами, що розвиваються, як формування картелю з наміром обмежити їх можливості у галузі створення та розвитку власного ядерного потенціалу, знизити можливості їх швидкої модернізації у цілому. Для Індії, приміром, це було черговим підтвердженням дискримінаційного характеру режиму ядерного нерозповсюдження, що базувався на ДНЯЗ.

Як невдовзі з'ясувалося, створеній системі був притаманний суттєвий недолік – відсутність механізмів обміну інформацією та постійних консультацій між членами ГЯП. Недоліки існуючого режиму контролю над ядерним експортом стали очевидними на початок 1990-х років. Широке розповсюдження науково-технічних знань привело до різкого кількісного збільшення постачальників критичних технологій, особливо у ядерній галузі. Держави, що прагнули таємного набуття ядерної зброї, модифікували свою політику у галузі закупівель. Відмовляючись від будівництва ядерних об'єктів «під ключ», вони перейшли до закупівель окремих товарів та технологій подвійного використання через посередників, набуваючи необхідні їм технології та устаткування в обхід існуючого режиму [3].

Іракський казус став яскравою ілюстрацією того, як держава-член ДНЯЗ, чії ядерні об'єкти знаходились під гарантіями МАГАТЕ, роками вводила в обману іноземних постачальників та уряди щодо кінцевих отримувачів товарів, що закуповувались. Виявлена таємна ядерна військова програма в Іраку призвела до переосмислення розвинутими державами політики у галузі експортного контролю і дала поштовх зусиллям із вдосконалення режиму ГЯП.

На початку квітня 1992 року відбулася варшавська зустріч ГЯП, якою позначено новий етап еволюції міжнародного режиму ядерного нерозповсюдження. На нараді у Варшаві 3 квітня 1992 р. держави, що

дотримуються Керівних принципів для ядерних постачальників, погодили політику щодо повномасштабних гарантій, як умови майбутніх ядерних постачань. Були оновлені та гармонізовані з оновленим «вихідним списком» КЗ додатки до Керівних принципів ядерного контролю. Ухвалено три нових документи стосовно експорту товарів і технологій подвійного призначення, які використовуються в ядерній галузі: їхній перелік, Керівні принципи та Меморандум про взаєморозуміння з процедурних питань.

Держави, що підписали Меморандум, зобов'язались обмінюватись інформацією та повідомляти партнерів про надані та незатверджені ліцензії. Було також схвалено Заяву про всеосяжні гарантії (Full-Scope Safeguards), як про обов'язкову умову ядерних постачань до будь-якої держави, що не володіє ядерною зброєю. В організаційному плані ГЯП проводить щорічні пленарні засідання з ротацією голови, а також на постійній основі здійснює консультації держав-учасниць з питань режиму подвійного використання та взаємного обміну інформацією [10]

3.4. Ініціативи щодо обмеження ядерних озброєнь та зміцнення режимів нерозповсюдження

Серед новітніх зусиль, що мають на меті посилення існуючих режимів експортного контролю, виділяється Ініціатива з безпеки у боротьбі із розповсюдженням зброї масового знищення (Proliferation Security Initiative, PSI) Вона була проголошена президентом США Дж. Бушем (мол.) 31 травня 2003 р. на міжнародній зустрічі у Кракові [19]. На другій зустрічі учасників у Парижі 4 вересня 2003 р. було утворено так зване «ядро» з 11 держав, що підтримали Ініціативу, і визначали порядок її реалізації на початковому етапі на базі сформульованих ними «принципів перехоплення». Головною їх ідеєю було проголошено протидію розповсюдженню зброї масового значення шляхом ліквідації нелегальних шляхів поставок технологій, компонентів та устаткування для його виробництва, «що прямують до або з держав та

недержавних суб'єктів, що викликають підозру у партнерів по Ініціативі як проліферанти». Російська Федерація та Україна приєднались до Ініціативи.

З формальної точки зору Ініціатива не є організацією, а діє на основі узгоджених принципів, являючи собою новий інструмент для боротьби із розповсюдженням зброї масового знищення. Сфера діяльності учасників Ініціативи – виявлення, попередження та припинення незаконного обігу та транскордонного переміщення матеріалів та устаткування, призначених для створення зброї масового знищення, перш за все через «чорний ринок». Ініціатива передбачає здійснення операцій з огляду та перехоплення підозрілих вантажів. У просторах (на землі, у повітрі та на морі), що не перебувають під національним контролем [39, с. 370-400].

Успіху ініціативи, особливо на першому етапі, перешкоджала невідповідність проголошених задач ряду основоположних міжнародно-правових документів, та відсутність відповідної національної правової бази у більшості держав. З метою подолання цих труднощів за ініціативи США підписувались угоди із державами, під прапором яких здійснювалось мореплавство (наприклад, з Ліберією), що дозволяли здійснювати огляд суден у відкритому морі. По суті, це була спроба легітимізувати дії в рамках ініціативи таким чином, щоб вони не порушували міжнародне право, зокрема, міжнародне морське право. Посередньо важливу роль у легітимізації акцій учасників Ініціативи була призначена відіграти Резолюція 1540 Ради Безпеки ООН від 28 квітня 2004 року.

Загалом свою підтримку Ініціативі у різній формі висловили близько 100 держав. У середньому чотири рази на рік в рамках Ініціативи проходять зустрічі Групи експертів з оперативних питань. Найбільш очевидна співпраця в рамках Ініціативи відбувається у проведенні цільових навчань, особливо на морі. Вже впродовж 2003-2007 рр. в рамках Ініціативи проведено понад 30 повітряних, морських та наземних навчань з метою відпрацювання форм та методів співпраці з перехоплення підозрілих вантажів, що потенційно здатні містити компоненти зброї масового знищення, та засобів їх доставки. Варто

відмітити, що ця співпраця вимагає високого ступеня взаємної довіри між учасниками, включно із обміном розвідінформацією між найбільш активними учасниками Ініціативи [58].

Ініціатива з безпеки в боротьбі з розповсюдженням зброї масового знищення (ІБОР). Оголошено Президентом США Дж. Бушем. 31 травня 2003 року. Її суть – створення механізмів для виявлення і припинення незаконних міжнародних перевезень, засобів доставки та пов'язаних з ними матеріалів. ІБОР не має структурно-організаційного оформлення.

Основоположними документами ІБОР є «Заява про принципи перехоплення», прийняті в Парижі у вересні 2003р., і доповнюють його рішення Лондонської (жовтень 2003 роки) і Краківської (травень-червень 2004 роки) зустрічей.

У них визначені заходи по перехопленню незаконних поставок зброї масового знищення, засобів її доставки та належних до них матеріалів.. Діяльність ІБОР здійснюється відповідно до норм міжнародного права і національного законодавства країн-учасниць. ІБОР відкрита для всіх країн. Для приєднання досить публічного визнання «Заяви про принципи перехоплення» і прояви готовності робити практичний внесок в його реалізацію. Всього про підтримку цілей і принципів Ініціативи заявили понад 90 держав.

Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму. Проголошена 15 липня 2006 року в Санкт-Петербурзі президентами Росії і США. В Ініціативі, яка сьогодні набуває глобального виміру, на сьогоднішній день беруть участь держави, включаючи всі держави «ядерної п'ятірки», а також Індію, Пакистан і Ізраїль. Крім того, до спільної роботи в якості спостерігачів підключилися 4 організації: МАГАТЕ, ЄС, Інтерпол, Управління ООН з наркотиків і злочинності [54, с. 112-127].

Основні напрямки, за якими реалізується Ініціатива:

- забезпечення невідворотності покарання терористів і зміцнення в цих цілях відповідних законодавств;

- вдосконалення систем обліку, контролю і фізичного захисту ядерних матеріалів і об'єктів, а також можливостей з виявлення і запобігання незаконному обігу таких матеріалів;
- розвиток співробітництва в розробці технічних засобів для протидії ядерному тероризму і в разі потреби для реагування і ліквідації наслідків актів ядерного тероризму.

Основоположні документи Ініціативи – Заява про принципи і Положення по реалізації та оцінці.

Ще однією спробою зміцнити існуючі режими експортного контролю було створення Глобального партнерства проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення (Global Partnership Against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction). Глобальне партнерство – це міжнародна програма, метою якої є вирішення ряду питань нерозповсюдження, роззброєння, боротьби з тероризмом та забезпечення ядерної безпеки. Глобальне партнерство було засновано «Великою вісімкою» та Європейським Союзом на саміті в Кананаскіс (Канада) 27 червня 2002 року. Термін дії програми встановлювався у 10 років. На її реалізацію мало бути виділено 20 млрд. долл. США (США – 10 млрд., Російська Федерація – 2 млрд., 8 млрд. – ЄС та інші учасники). У Кананаскісі лідери «Вісімки» вирішили, що пріоритетними на початку дії програми стануть проекти в Російській Федерації, зокрема, знищення хімічної зброї та утилізація атомних підводних човнів, виведених зі складу ВМФ Росії. Фінансування у багатосторонньому форматі на утилізацію атомних підводних човнів виділяється через Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). У 2002-2007 рр. у рамках Глобального партнерства було утилізовано 69 атомних підводних човнів, виведених зі складу ВМФ російської Федерації [46, с. 17-26].

У 2008 році до Глобального партнерства приєдналися нові донори – Австралія, Бельгія, Данія, Ірландія, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Чехія, Фінляндія, Швейцарія Швеція, Південна Корея, американська

Ініціатива зі зменшення ядерної загрози [35]. У 2004 році до Глобального партнерства увійшла й Україна, як отримувач допомоги.

На основі вивчення, аналізу та узагальнення матеріалів щодо проблематики ядерного роззброєння можна підвести наступні висновки.

З огляду на важливість проблематики ядерної безпеки для сучасного світу, ця тема постійно перебуває в центрі уваги не лише науковців, а й усієї міжнародної спільноти. Варто нагадати, що лише впродовж останніх кількох років відбулось уже чотири глобальні саміти з ядерної безпеки (квітень 2010 р. – Вашингтон, березень 2012 р. – Сеул, березень 2014 р. – Гаага, березень-квітень 2016 р. – Вашингтон), на яких десятки голів держав, чільних урядовців і дипломатів намагалися вирішити нагальні питання протидії нелегальному розповсюдженню ядерних технологій, а тисячі акредитованих журналістів висвітлювали результати їх роботи.

До ключових угод про нерозповсюдження ядерної зброї відносяться: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року (ДНЯЗ), в рамках якого країни, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язуються не купувати його; Норми безпеки Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ); Резолюції Ради Безпеки, що стосуються конкретних випадків поширення і потенційного розповсюдження ядерної зброї і низка інших вагомих угод.

Пакет угод про нерозповсюдження зброї масового знищення міг би забезпечити комплексний підхід до запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та здійснення контролю, в разі його прийняття і виконання всіма державами.

Щороку, починаючи з 1996 р. Генеральна Асамблея ООН приймає резолюцію, що закликає всі держави негайно виконати свої зобов'язання з роззброєння шляхом проведення багатосторонніх переговорів, які ведуть до якнайшвидшого укладення Конвенції про заборону розробки, випробування, виробництва, накопичення запасів, передачі, застосування та загрози застосування ядерної зброї і про його ліквідацію.

Тож кожен рік учасники ДНЯЗ вживають цілий ряд кроків в області роззброєння та доповідають про досягнути прогрес на щорічних оглядових конференціях. За підсумками останньої конференції країни-учасниці домовилися що в процесі досягнення ядерного роззброєння не слід покладатися тільки на дії з боку ядерних держав, а й «всім державам необхідно докласти особливого зусилля для створення необхідного ґрунту для досягнення і збереження миру без ядерної зброї».

РОЗДІЛ 4

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ЯДЕРНИМ ОЗБРОЄННЯМ

4.1. Процес встановлення експортного контролю у сфері ядерного нерозповсюдження в Україні

Після розпаду Радянського Союзу офіційна мета Сполучених Штатів Америки полягала в тому, щоб залишити Росію одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР, а також зберегти за РФ місце постійного члена Ради Безпеки ООН, змусивши при цьому Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами (тобто приєднатися до ДНЯЗу саме в такій якості), вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю і, водночас, надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1 [45].

Після того, як у березні 1992 р. на Мінській зустрічі голів держав СНД не вдалося підписати відповідну угоду, адміністрація Дж. Буша запропонувала свій варіант, котрий мав забезпечити якомога швидше виведення всієї ядерної зброї з колишніх радянських республік. Уже у квітні 1992 р. США висунули проект додаткового п'ятистороннього Протоколу до Договору СНО-1, який був підписаний усіма учасниками 23 травня того ж року в Португалії та увійшов в історію дипломатії під назвою Лісабонського протоколу.

Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Білорусі та Казахстану щодо виконання республіками колишнього Радянського Союзу умов Договору СНО-1. У Протоколі Україна, Білорусь і Казахстан зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерні держави у якомога стислий термін [62, с.79-90].

Москва від самого початку відмовляла Україні – одній з держав-спадкоємиць СРСР – у праві власності на розміщений на її території третій у світі ядерний арсенал, і керівництво США спочатку цілком підтримало позицію Кремля. Окрім того слід відзначити, що Київ ніколи не мав і не отримав навіть

після проголошення незалежності не тільки позитивного контролю над стратегічною ядерною зброєю, тобто спроможності використовувати її на власний розсуд, а й негативного – здатності завадити використанню основних компонентів ядерного арсеналу Москвою. Суто символічним було рішення про те, що ця «спільна зброя СНД» може бути використана президентом Російської Федерації за погодженням відповідно з президентами України, Казахстану та Білорусі.

Спочатку у Вашингтоні не було одностайності в питанні ядерного роззброєння України. Урешті решт підтримана Сполученими Штатами позиція Москви полягала в тому, що необхідно найскоріше вивезти ядерні боєголовки та носії до Росії. (Згодом носії стратегічної зброї, як і шахтні установки для запуску ракет, було вирішено знищити в Україні). Вочевидь, у питанні ядерного роззброєння України США цілком керувалися міркуваннями нерозповсюдження зброї масового знищення, обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь та підтримки режиму «демократа» Б. Єльцина в Російській Федерації [65, с. 130-147].

Контекст позбавлення України можливостей вступу до «клубу» ядерних держав створювали договори про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1 між СРСР та США від 31 липня 1991 р. та СНО-2 між США та РФ від 3 січня 1993 р.). Отже, про створення регіонального потенціалу стримування в майбутньому російської загрози тоді на практиці не йшлося.

Після схвалення Верховною Радою приєднання України до ДНЯЗ як без'ядерної держави, у Будапешті на сесії ОБСЄ ці запевнення з боку Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації набули сили 5 грудня 1994 р., а згодом були підтримані окремими заявами Великою Британією, Францією та КНР, тобто усіма ядерними державами – членами РБ ООН (депозитаріями ДНЯЗ).

Українська сторона не тільки передала російській тактичну ядерну зброю, але це відбулося, як заявив Л. Кравчук на прес-конференції у м. Вашингтон 7 травня 1992 р., вже до цієї дати – за виключенням спірного на той час арсеналу

Чорноморського флоту [68, с. 57]. У своєму виступі на конференції з американських студій у Київському Національному Університеті імені Тараса Шевченка український фахівець С. Галака повідомив, що ним особисто була зібрана інформація, згідно з якою процес передачі тактичної ядерної зброї відбувався безпосередньо за персональними домовленостями між командирами окремих підрозділів (бригада та ін.) збройних сил України та росіянами, які обмінювали її на обіцянку надати відповідні посади в російській армії. Тобто уряд у Києві на практиці майже не контролював цей процес.

Цілі української ядерної дипломатії полягали в тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, привернути до себе увагу провідних держав світу та примусити їх до позитивної участі в пошуку.

По-друге, Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носії, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона досягла (ядерним паливом для АЕС) у сумі десь еквіваленту у 1 млрд. дол. На думку С. Міллера, це була неспівмірно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів Сполучених Штатів, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України.

По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані в Будапештському меморандумі [64].

Ядерне роззброєння України не дозволило нашій країні свого часу створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні «запевнення» у сфері безпеки змогли лише незначною мірою частково компенсувати їхню відсутність. Міжнародною спільнотою, зокрема Сполученими Штатами, за Україною визнано права лише на обмежену самооборону. Обмеження здатності України до самооборони накладалися комплексною дією щонайменш наступних факторів:

а) зруйновані попереднім режимом збройні сили виявилися після початку російського вторгнення майже цілком небоєздатними;

б) відсутність з боку держав-учасниць Будапештського меморандуму (крім РФ) дій, здатних негайно зупинити агресора-підписанта тих самих угод;

в) відмова США рішучим чином сприяти підвищенню боєздатності ЗС України шляхом негайного надання їй сучасної військової техніки, навіть оборонної, спорядження, засобів зв'язку, збору інформації та інші.

Українські очільники погодилися на передачу Росії ядерних боєголовок і знищення стратегічних носіїв лише після тривалої та виснажливої дипломатичної боротьби, під загрозою масштабних економічних санкцій та політичної ізоляції країни.

В Україні на початок 90 рр. не було ані фінансової, ані матеріально-технічної, ані кадрової бази для обслуговування наявної ядерної зброї, тож рішення про без'ядерний статус було не просто правильним, а й єдино можливим, що підтверджується також діями урядів Казахстану та Білорусі [66].

У результаті наша держава отримала міжнародне визнання, гарантії недоторканості кордонів, можливість співробітництва з євроатлантичними структурами, значну компенсацію за збройний уран (ядерним паливом для АЕС) та програми фінансової допомоги (МВФ та інші структури). Більше того, Україна все одно залишилась латентною ядерною державою, оскільки «для наукових досліджень» зберегла певну кількість ядерних матеріалів, придатних для конструювання десятка ядерних боєзарядів (передані до Росії в 2012 р. за можливість В. Януковича зустрітися з президентом США Б. Обамою та американське фінансування побудови наукового ядерного центру).

Скарги на примарність гарантій «Будапештського меморандуму», так само як і сучасні вітчизняні проекти укладення юридично обов'язкового для ядерних держав доповнення з переліком конкретних механізмів захисту територіальної цілісності та суверенітету України не мають жодного сенсу. По-перше, з історичної точки зору в середині 90 рр. ХХ ст. американський уряд Б. Клінтона категорично відмовився надати гарантії безпеки в іншому форматі, а по-друге – будь-який міжнародний договір є лише обіцянкою, яка виконується тільки в разі наявності політичної волі та відповідності національним

інтересам. Історія дипломатії переконливо свідчить про помилковість юридичного фетишизму правників та надзвичайну небезпечність покладання питань державної безпеки виключно на іноземну допомогу [60].

Усі заяви про відновлення ядерного статусу України постають або недолугою провокацією, або свідомою роботою проти національних інтересів. Після розпаду Радянського Союзу наша країна не мала ані ресурсів, ані можливості навіть підтримувати в боєздатному стані наявну ядерну зброю та стратегічні носії, тепер же йдеться про їх створення. Вкрай обмежені ресурси будуть даремно витрачені в марній спробі знайти просте рішення складних комплексних проблем національної безпеки, що неминуче призведе до дипломатичної ізоляції та встановлення режиму санкцій по відношенню до нашої країни. У коротко та середньостроковій перспективі відновлення ядерного статусу України видається неможливим, а намагання реалізувати військову ядерну програму лише завдасть критичного удару по її взаєминам з євроатлантичною спільнотою і полегшить Росії роботу з деконструкції української держави.

4.2. Поетапне скорочення ядерної зброї та залучення до процесу інших держав, що володіють ядерною зброєю

Росія і США разом володіють понад 90% світового арсеналу ядерної зброї. Тому зрозуміло, що саме ці держави відіграють головні ролі у процесі ядерного роззброєння за рахунок скорочення своїх ядерних арсеналів. Другий етап американо-російського скорочення ядерної зброї може розпочатися після імплементації нового Договору СНО від 2010р. (Нового СНО, New START Treaty), який є наступником попередніх договорів, а саме: Договору 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-I, Treaty on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, START I) та Договору 2002р. про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (СНП, Strategic Offensive Reductions Treaty, SORT), у рамках яких відбувався перший етап скорочення⁶. Другий етап міг би бути завершений в середньостроковій

перспективі, але більш доцільним виглядає поєднання передбачених цілей не з будь-якими часовими параметрами, а із завершенням необхідних функціональних заходів. Застосування такого підходу здається більш важливим, ніж спроби передбачити потреби в часі на цю роботу [73, с. 140-152].

В результаті завершення цього етапу російські та американські арсенали ядерної зброї досягнуть мінімально можливого рівня, який можуть допустити РФ і США, з огляду на відсутність зобов'язань інших держав щодо обмежень своїх ядерних сил.

Яким може бути цей рівень – це доволі суб'єктивне питання, але результати кількох закритих досліджень збігаються на цифрі в кілька сотень бомб і боєголовок для кожної сторони, а також засобів доставки в кількості, що становить приблизно половину від згаданої. Більше невизначеності може залишитися в частині майбутніх правил підрахунку боєголовок, бомб і ракет. Важким завданням є перевірка виконання зобов'язань з обмеження кількості нерозгорнутих бомб і боєголовок. Тому спочатку ці обмеження можуть бути визначені менш жорстко. Додаткові труднощі у процес підрахунку систем доставки вносять врахування можливості використання вивільнених ракет і бомбардувальників для застосування звичайних озброєнь.

Новий СНО визначає структуру процесу скорочення, в т.ч. механізм верифікації, що сприятиме плідній роботі американських і російських переговорників, але вже зараз можна передбачити, що цей процес не буде легким. Розв'язання кількох складних проблем було відкладене на майбутнє; першим кроком буде узгодження рамок подальших детальних переговорів [78, с. 70-78].

На другому етапі мають бути розв'язані кілька технічних проблем. Крім способу обчислення та перевірки кількості нерозгорнутих бомб і боєголовок, вони стосуються наступних питань: яким чином обмежити і скоротити кількість ядерної зброї малої дальності (тактичної); як перевірити демонтаж ядерних боєголовок і забезпечити незворотність цього процесу; нарешті, як поєднати

системи захисту від балістичних ракет з подальшим скороченням наступальних систем озброєнь. Ці проблеми не слід вважати непереборними. Способи їх розв'язання вже відомі й за оптимальних умов, напевне, можуть бути позитивно сприйняті обома сторонами. Складніше оцінити, чи мають Росія і США політичну волю продовжувати більш глибоке скорочення ядерної зброї. Відповідь на це питання залежатиме, головним чином, від двох чинників: (а) виконання положень Нового СНО; (б) підтримки іншими державами, що володіють ядерною зброєю, процесу американо-російських переговорів [61].

Однією з перешкод для швидкого та надійного американо-російського скорочення ядерної зброї є наявність ядерних військових програм інших держав про це неодноразово наголошувалось у критичних коментарях з приводу реалістичності кінцевих цілей. Якщо б інші держави, що володіють ядерною зброєю, приєдналися до програми її скорочення і знищення, то це було б каталізатором для активізації зусиль Росії і США і, зрештою, повного знищення ядерної зброї.

Часи, коли інтереси двох наддержав визначали глобальні стратегічні проблеми в ядерній сфері, залишилися в минулому. На фоні скорочення російських та американських ядерних сил наміри інших держав зміцнити свої ядерні арсенали виглядають небезпечними. Регіональні конфлікти також негативно впливають на процеси прийняття рішень щодо ядерної зброї. В Азії та Європі відбуваються різноманітні політичні процеси, які за часів холодної війни були або не дуже помітними, або їх зовсім не було. Ліквідація загрози, яку становить ядерна зброя, вимагає участі багатьох держав у переговорах про повне скорочення всіх ядерних військових програм [57, с. 240-256].

Проте, рівень ядерних сил, якого Росія і США могли б спробувати досягти на другому етапі, теоретично можна реалізувати без залучення інших держав, що володіють ядерною зброєю. Навіть після додаткових скорочень Росія і США мали б у своїх арсеналах значно більшу кількість ядерних боєголовок, ніж інші держави. Але на практиці, якщо не буде досягнуто універсального зобов'язання з поступового знищення всієї ядерної зброї, яке

поділялося б відповідними державами, то сприятливий момент для підтримки подальших американо-російських переговорів стосовно цієї проблеми буде втрачено.

4.3. Перспективи багатостороннього скорочення ядерної зброї

Розроблені моделі, що передбачали глибоке американо-російське скорочення ядерної зброї до рівня значно нижчого за 1 000 боєголовок, виявилися, нажаль, корисними лише з теоретичної точки зору. Реальний зміст етапів таких скорочень може суттєво відрізнятись від запропонованого в цих моделях. Процес скорочень зумовлює потребу у зворотному зв'язку, що дозволяє накопичувати досвід виконання робіт. Усі моделі американо-російського скорочення повинні бути частиною багатосторонніх заходів. У перспективі можна передбачити, що ні Росія, ні США не будуть продовжувати скорочення своїх ядерних арсеналів, якщо на ядерні сили інших держав не буде накладено обмежень [67, с. 63-80].

Одна з моделей передбачала процес скорочення у три головні етапи. На першому – Росія і США скорочують розгорнуті у військах ядерні боєголовки та бомби всіх типів до низького рівня (200-500 од.); Велика Британія, Китай і Франція приймають верхні рівні обмежень нижче 200 од.; Ізраїль, Індія і Пакистан «заморожують» свої запаси ядерної зброї на наявних на той час рівнях (вважається – не вище 100 од.) [21].

На другому етапі, кожна держава, що володіє ядерною зброєю, скорочує кількість розгорнутих боєголовок до нуля, а не розгорнутих – до рівня не вище 200 од.; потім остання категорія скорочується всіма державами до проміжного рівня 50-100 од. Сценарій цього етапу можна було б доповнити змішаним варіантом, який передбачає залишення в розпорядженні кожної держави 50-100 оперативно розгорнутих або заявлених резервних боєголовок, водночас інші боєголовки підлягають знищенню [47, с. 270-286].

Нарешті, на третьому етапі кожна держава, що володіє ядерною зброєю, скорочує кількість боєголовок до нульового рівня, дозволяючи в рамках

узгоджених параметрів і впродовж узгодженого періоду часу проводити верифікацію на предмет наявності можливостей відновлення ядерної зброї.

Хоча наведені вище цифри є гіпотетичними, вони забезпечують підґрунтя для аналізу ключових проблем безпеки, які постануть перед країнами, коли ті наблизатимуться до кінцевого стану і, зрештою, досягнуть його [74].

Коли кожна держава здійснить скорочення до рівня 50-100 боєголовок або нижче, було б доцільно зробити паузу для проведення інвентаризації арсеналів. При цьому, серед іншого, слід виконати такі умови:

1. Мають бути встановлені та виконуватися належним чином процедури для проведення інспекцій на запит для виявлення прихованих боєголовок.

2. Для демонтажу запланованих до знищення боєголовок необхідно забезпечити умови, що гарантують їх реальний демонтаж і зберігання ядерних компонентів у надійно захищеному та постійно контрольованому сховищі, де вони будуть знаходитися до їх вилучення для остаточного розміщення.

3. Для демонтажу запланованих до знищення засобів доставки необхідно створити умови, які б дозволяли проводити верифікацію, а також запровадити процедури, призначені для підтвердження того, що системи подвійного призначення (ядерного і звичайного) не були оснащені ядерними боєголовками.

4. Для посилення ефективності угод з ядерних питань необхідно запровадити механізми перевірки їх дотримання.

5. Поза ядерною сферою, слід вжити необхідних заходів зі створення та підтримання регіональних режимів зміцнення довіри, а також обмеження звичайних озброєнь; досягти прогресу у врегулюванні регіональних спорів, які можуть спричинити застосування збройних сил; запровадити міжнародні інструменти верифікації і забезпечення більш ефективного дотримання державами угод у ядерній сфері.

Верифікація є головною проблемою, яка, проте, не є непереборною, як дехто може собі уявляти. Росія і США мають багаторічний досвід успішної перевірки значної кількості розгорнутих ядерних боєголовок. Кількість і місця розташування основних засобів їх доставки – бомбардувальників і ракет –

можуть піддаватися моніторингу, який може також надати уявлення про стан нерозгорнутих боєголовок. Мірою просування до повної відмови від ядерної зброї процес верифікації може спрощуватися. До того часу правила поведінки будуть вже достатньо укоріненими, що спростить виявлення відхилень від них і зробить такі випадки доступними для оприлюднення.

Більш простим, порівняно з теперішніми умовами, стане застосування примусових заходів. Держави, що відмовилися від своїх ядерних арсеналів, не проявлятимуть зайвої толерантності до тих, хто ігнорує заборону на володіння ядерною зброєю. Превентивні заходи стануть більш реалістичним варіантом дій, ніж це є сьогодні [81, с. 56].

Упродовж певного періоду, необхідного для переговорів і виконання заходів з досягнення бажаного стану, буде постійно накопичуватися життєво важлива інформація. Наприклад, з плином часу стане більш зрозумілою історія виробництва розщеплюваних матеріалів. За наявності такої інформації з'явиться можливість більш точно розрахувати верхні рівні обмежень для виготовлення боєголовок. Таким чином, до моменту досягнення кінцевого стану накопичиться база точних даних про створені арсенали, а також про матеріали, що підпадають під обмеження та підлягають знищенню.

У процесі верифікації в той чи інший спосіб братимуть участь усі держави, що володіють ядерною зброєю. Це не буде підходом за принципом «один розмір для всіх». Наприклад, за певних умов, без'ядерні зони шляхом застосування ефективних процедур верифікації могли б перетворитися на більш дієвий інструмент, ніж глобальні підходи. При цьому слід забезпечити уніфікацію стандартів верифікації, хоча її методи можуть бути специфічними для кожної зони.

Додаткові угоди, необхідні для підтримки та забезпечення стабільності світу без ядерної зброї:

Є дві категорії додаткових угод, потрібних до і після того, як буде досягнута кінцева мета – знищення ядерної зброї. До першої категорії належать пов'язані з ядерною сферою угоди, що формуватимуть головні структурні

елементи світу без ядерної зброї. До другої – ті неядерні угоди, які необхідно укласти для запобігання конфліктам і будь-якому використанню сили, наприклад, угоди з питань зміцнення довіри, а також обмежень звичайних озброєнь, біологічної і хімічної зброї [2].

До чинних угод, пов'язаних з ядерною сферою, належать Договір 1996р. про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty, СТВТ), [5], Договір про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів (ДЗВРМ, Fissile Material Cut-Off Treaty, FMCT), а також механізми регулювання процесів збагачення урану та виділення плутонію. Без таких угод зберігається шанс продовження програм розробки ядерної зброї, отже ускладнюється досягнення цілей скорочення світових арсеналів ядерної зброї.

Необхідними будуть також угоди, які зміцнюють інфраструктуру ядерного нерозповсюдження. Серед них мають бути такі, що посилюють МАГАТЕ, дозволяють забезпечити моніторинг дотримання Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, Non-Proliferation Treaty, NPT), а також підсилюють заходи із запобігання незаконному обігу розщеплюваних матеріалів. Кожна з таких угод сприятиме підвищенню глобальної безпеки. У контексті побудови світу без ядерної зброї, для підтримання базової домовленості про відмову від ядерних озброєнь потрібні заходи зміцнення довіри (ЗЗД). ЗЗД спрямовані на забезпечення прозорості, запровадження окремих видів обмежень, а також швидкого, захищеного обміну інформацією з питань військової діяльності. Вони є корисними для зменшення регіональної напруженості, яка підштовхує до рішень з набуття ядерної зброї [29].

Також очевидно, що за умов значного скорочення, не кажучи вже про знищення ядерної зброї, виникне потреба у збалансованих обмеженнях звичайних збройних сил. Договір 1990р. про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС, Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE Treaty) було укладено наприкінці холодної війни державами, які на той час ще залишалися противниками. Приблизно тоді ж були укладені американо-радянські договори про скорочення ядерної зброї. Європа є не єдиним регіоном, де необхідні такі

дії. Якщо буде вирішено, що ядерна зброя повинна бути знищена, то з проблемою обмеження звичайних озброєнь майже напевно стикнуться країни Близького Сходу, Південної і Східної Азії. Предметом переговорів можуть стати також обмеження засобів доставки ядерної і звичайної зброї.

У світі без ядерної зброї, як ніколи, стане важливим забезпечення дієвості заборони розробляти, володіти та використовувати хімічну та, особливо, біологічну зброю. Біологічна зброя була названа «атомною зброєю бідних країн», оскільки вона дешевша, а її виготовлення, порівняно з ядерною зброєю, є доступнішим. Держави, що погодяться відмовитися від ядерної зброї або утриматися від її розробки, можуть відчувати спокусу почати розробку біологічної зброї як останнього засобу стримування [32].

Очевидно, що така ситуація підриватиме зусилля, спрямовані на досягнення без'ядерного світу. У зв'язку з цим, високопріоритетним завданням має стати якнайшвидше узгодження протоколу про верифікацію до Конвенції 1972р. про заборону біологічної та токсинної зброї (КБТЗ, Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC), положення якого мають відповідати процедурам верифікації Конвенції 1993р. про заборону хімічної зброї (КЗХЗ, Chemical Weapons Convention, CWC). Механізми верифікації мають бути впроваджені у глобальному масштабі задовго до того, як країни, що володіють ядерною зброєю, розпочнуть останній етап програми скорочення ядерної зброї.

4.4. Посилення політики ядерного стримування

Стимування в його первинному значенні існувало задовго до створення першої ядерної бомби. Воно завжди спиралося на володіння різноманітними дипломатичними, економічними та військовими засобами й можливостями.

Ці інструменти нікуди не зникнуть після знищення ядерної зброї. Можна стверджувати, що на формування психологічного стану, який викликає стимування, невідчутні фактори та психологічні мотиви, що не піддаються розрахункам, впливають значно сильніше, ніж наявність зброї, в т.ч. ядерної. Ядерне стимування не зникне навіть у тому випадку, якщо ядерна зброя буде

знищена – факт, який дуже часто ігнорується. Ядерне стримування проявлятиметься в новій формі – можливості відновити невеликі ядерні арсенали [36].

Заборона готового до застосування ядерного арсеналу не усуває можливості його створення. Ця можливість буде діяти як стримуючий фактор для спроб розв'язання великомасштабної війни із застосуванням звичайних озброєнь. Це не просто гіпотетична модель ядерного стримування. У 2008р. міністри оборони та енергетики США підготували доповідь, в якій зробили припущення, що з часом «адаптивна ядерна інфраструктура» може забезпечити головку. Адаптивна ядерна інфраструктура передбачає працюючі ядерні лабораторії і певні виробничі потужності для термінового виготовлення ядерної зброї на випадок необхідності. Саме це може дати уяву – як виглядатиме ядерне стримування в майбутньому. Для пуристів, такий підхід не є ідеальним, але це набагато краще за те, що ми маємо наразі [39, с. 35-63].

Таким чином, питання «що замінить ядерне стримування» втрачає сенс, якщо його порушувати в тому контексті, в якому це часто робиться. Сучасна дворівнева система, створена на основі ДНЯЗ, зазнає дуже серйозних змін, але при цьому, як і завжди, зберігаються різного роду силові дисбаланси.

Наприклад, країни, що виготовили ядерну зброю, матимуть переваги над тими, у яких її немає, але неминучі диспаритети в ядерних можливостях з часом будуть зменшуватися.

Чи можливо в такій ситуації створити умови стабільного стримування? Чи не перетвориться світова гонка озброєнь на гонку з відновлення ядерних арсеналів? Для зниження цього ризику необхідно розробити нові форми контролю над озброєннями.

Мінімізація ризику нестабільності вимагатиме досягнення домовленості з п'яти ключових питань:

1. Які елементи належать до адаптивної ядерної інфраструктури, тобто системи, яка може забезпечити обмежене, але термінове приведення в дію

факторів стримування; яким чином з часом можна буде поступово відмовитися від такої інфраструктури?

2. На які види діяльності, установки або товари, пов'язані з військовими програмами, слід накласти обмеження або заборону?

3. Що потрібне для забезпечення своєчасного та надійного оповіщення про спроби створення ядерної зброї?

4. Чи можуть бути розроблені і впроваджені ефективні та прийнятні інструменти примусу?

5. Якою мірою мирна ядерна програма може відповідати завданням адаптивної ядерної інфраструктури у випадку, коли держава не має попереднього досвіду створення ядерної зброї?

Ідея ліквідації ядерної зброї досить часто піддається критиці, аргументованої тим, що за відсутності «ядерної парасольки» США окремі держави, які розраховують на неї в контексті національної безпеки, можуть дійти висновку про необхідність мати власну ядерну зброю. Часто саме в такому контексті згадують Японію, але іноді подібний сценарій розглядають і стосовно інших країн-союзників США. Такий теоретичний посил має три помилкові аспекти. По-перше, як зазначалося вище, ядерне стримування «виживе», навіть якщо ядерна зброя будезнищена. По-друге, стримування і гарантії від нападу можуть забезпечуватись і вже забезпечуються іншими засобами, а не лише ядерною зброєю. По-третє, на шляху до «повного нуля» не повинно бути «прогалини в ядерному стримуванні»: ядерні сили США продовжуватимуть існувати, доки будуть існувати ядерні сили інших держав [75].

Ці аспекти окреслюють низку проблем, які потребуватимуть вивчення та обговорення між союзниками. Одна з таких проблем стосується чіткого розуміння, що мається на увазі, коли йдеться про підтримання «віртуального» ядерного арсеналу. У світі без ядерної зброї підтримання у працездатному стані ядерної інфраструктури – як у цивільному, так і військовому секторах – може дати багатьом країнам можливість для розбудови або відновлення ядерного

арсеналу. Реалізація цієї можливості буде обмежена кількома факторами: (1) наявністю або відсутністю попереднього досвіду створення ядерної зброї; (2) заборонаю певних видів діяльності, що робить неможливим швидке порушення укладених угод; (3) запобіганням порушенням через наявність у розпорядженні іншої держави адаптивної ядерної інфраструктури; (4) переконливими засобами примусу. Адміністрація Президента Б. Обама запропонувала значне збільшення фінансування ядерної інфраструктури. Якщо союзники США погодяться з тим, що відновлювані ядерні сили США є суттєвою частиною американської системи посиленого стримування, то вони, очевидно, побажають мати гарантії їх своєчасного відновлення [83].

Виникає питання. Чи має світ кардинально змінитися до того, як буде ліквідована ядерна зброя?

Відповідаючи на це питання, слід зазначити, що зміни в певних сферах міжнародних відносин, безперечно, будуть потрібні. Але це не означає створення в будь-якій формі чогось подібного до світового уряду або універсального визнання демократичних принципів та інститутів. Ці питання є цікавими для академічної дискусії. Загалом, досягнення мети – світу без ядерної зброї – потребуватиме в перспективі не одного року, але на цей час не визначено навіть точних контурів потрібних для цього угод у сферах політики та безпеки. Проте, корисним уже зараз буде стислий розгляд політичних змін – хоча б для того, щоб продемонструвати, що світ без ядерної зброї не є абсолютною фантазією [85].

З військової точки зору, світ без ядерної зброї означає, що ядерна зброя не зможе бути застосована негайно навіть тими державами, які мають доведені можливості для її створення. З політичної точки зору, не викликає сумнівів потреба досягнення значно вищого, порівняно з теперішнім, рівня співробітництва між постійними членами РБ ООН. Їх роль у світі без ядерної зброї полягатиме у примушенні дотримуватися вимог стосовно заборони виробництва ядерної зброї. Якщо така роль виявиться для них надто важкою, то досягнення «нульового рівня» доведеться відкласти на невизначений термін.

Очевидно, що мірою просування переговорів про забезпечення багатостороннього характеру скорочення ядерної зброї буде формуватися дедалі більша потреба в механізмах управління. Конференція з роззброєння не зможе забезпечити виконання багатьох завдань, що виникатимуть на шляху до світу без ядерної зброї. До таких завдань слід віднести: переговори з питань ядерної зброї на глобальному рівні, де домінують кілька наддержав; переговори на регіональному рівні в кількох різних частинах світу; розробку різноманітних міжнародних механізмів як складової глобальної інфраструктури нерозповсюдження (наприклад, моніторинг всеосяжної заборони ядерних випробувань) і контроль над їх використанням [55].

Напевно, в центрі нової системи ядерного управління перебуватиме РБ ООН, діяльність якої в цій сфері спирається наразі на дві важливі резолюції: №1540 і 1887. Перша з них має на меті вдосконалення контролю над ядерними, біологічними та хімічними (ЯБХ) матеріалами на національному рівні. Запроваджені для її імплементації органи потребують значного посилення. Резолюція №1887 стала результатом засідання РБ ООН 24 вересня 2009р. під головуванням Президента Б.Обами. Ця Резолюція визначає ряд шляхів посилення міжнародного режиму нерозповсюдження. Заклик до створення умов для ліквідації ядерної зброї в усьому світі робить цей документ корисним доповненням до Резолюції №1540; як і в попередній резолюції, Резолюція №1887 закликає посилити контроль над ЯБХ матеріалами. Разом обидва документи надають РБ ООН переважне право виконувати управлінську роль, завдяки чому всі країни-члени отримують інструменти, потрібні для об'єднання їх зусиль, спрямованих на звільнення світу від ядерної зброї [34].

Очевидно, що використання такого підходу навряд чи усуне певну напруженість – ряд держав, не представлених у РБ, неодноразово виступали проти домінування наддержав. Якщо може бути запропонована краща система, потрібно це зробити.

До кінця 1950-х років парадигма ядерного роззброєння, сформована після Другої світової війни, була серйозно дискредитована як непрактична. У той час

домінував підхід за принципом «усе або нічого», внаслідок чого було заблоковано всі кроки контролю над загрозою, викликаною нарощуванням кількості ядерної зброї. Часткові заходи Д. Ейзенхауера були реакцією на потребу започаткувати контроль над ядерною зброєю, але їм бракувало об'єднаної ідеї.

Інша парадигма «контролю над озброєннями» набула популярності завдяки дослідженню, проведеному американськими вченими влітку того року, коли до влади у США прийшов Дж. Кеннеді. У дослідженні пропагувалися досягнення стабільності як найбільш важливої мети американо-радянських переговорів і, фактично, ядерних стратегій обох країн [20].

Ця парадигма зосереджувалася не на ідеї скорочення або знищення ядерної зброї, а на рекомендаціях радянському та американському урядам стосовно шляхів розвитку збройних сил і забезпечення надійного управління ними, – які б давали можливість мінімізувати спокусу завдати ядерного удару. Ідея полягала у збереженні можливості завдання ядерних ударів у відповідь, якщо ворог завдав такого удару першим. Це, як вважалося, мало бути міцним стримувальним чинником для будь-яких політичних або військових керівників, які розглядають ядерну війну, як засіб досягнення певних цілей [37, с. 74-108].

Упродовж 1960-1970-х і більшої частини 1980-х років, парадигма контролю над озброєннями відіграла роль доктрини, що формувала позиції американських і, дещо меншою мірою, радянських переговорників. Але «стабільність» так ніколи і не стала корисною формулою, яка б давала змогу перевірити ефективність американо-радянських угод, оскільки кожна сторона мала власне уявлення про цю ефективність.

Навіть на піку популярності концепції класичного контролю над озброєннями та ідейно сумісної з нею ідеї «гарантованого знищення», були ті, хто порушували питання про моральність і логічність доктрини, що базується на загрозі спричинити взаємний суїцид держав. Президент Р.Рейган, який прийшов до влади в 1981р., був одним із них. Він був не звичайним політиком. І йому пощастило отримати такого партнера на переговорах, як М.Горбачов,

який виявився спроможним на революційні кроки в рамках радянської системи. Маючи багато спільного, вони разом розпочали процес анулювання найбільш шкідливих наслідків застосування доктрин контролю над озброєннями і взаємного гарантованого знищення, які призвели до накопичення величезних запасів ядерної зброї, а протягом 1977-1981рр., за часів президентства Дж. Картера – до супутнього процесу підготовки до «затяжної ядерної війни».

Найбільш помітним серед американо-радянських самітів на вищому рівні під час холодної війни можна вважати саміт, що відбувся в Рейк'явіку в жовтні 1986р., на якому Р.Рейган і М.Горбачов серйозно розглянули та беззастережно підтримали ідею ліквідації всієї ядерної зброї. Держсекретар США Дж. Шульц активно підтримував і сприяв зусиллям Р.Рейгана започаткувати нову еру в американо-радянських ядерних відносинах. І дійсно, саме в Рейк'явіку розпочалася нова історія двосторонніх відносин.

Після цього саміту було укладено два важливі договори. Один із них – Договір 1987р. між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої дальності та меншої дальності, згідно з яким знищенню підлягав цілий клас носіїв ядерної зброї, – було укладено перед тим, як Р.Рейган пішов з поста Президента. Другий – СНО-1 (1991р.), – набув конкретного наповнення саме під час президентства Р.Рейгана, а пізніше в його укладенні брав участь уже Президент США Дж. Буш (старший). Аж до цього часу положення цього Договору значною мірою забезпечували концептуальні засади американо-російських ядерних переговорів [50, с. 145-160].

З моменту завершення президентського терміну Р. Рейгана у 1989р. і до кінця 2006р. ідея ліквідації ядерної зброї не була затребувана та не розглядалася ні Росією, ні США як можлива мета переговорів. Головною причиною цього була та обставина, що інтересу до цієї ідеї на найвищому політичному рівні з обох сторін не було. Поза сумнівом, у цей період існували інші серйозні проблеми, які володіли думками політичних лідерів цих країн, але в основі лежав той факт, що їх сприйняття особливих характеристик та

унікальності загрози, яка походить від ядерної зброї, ніколи не досягало рівня стурбованості, виявленого М. Горбачовим і Р. Рейганом.

У той час ні російська, ні американська суспільна думка не запропонували жодного запиту стосовно того, що у зв'язку з ядерною загрозою лідерам обох країн слід зробити дещо більше, ніж вони робили. Завершення холодної війни сприяло поширенню точки зору, що ядерна війна була проблемою вчорашнього дня. Фокус змістився на інші нерозв'язані проблеми. До факторів, що зумовили бездіяльність на цьому напрямі, можна додати те, що впродовж президентства Дж. Буша (молодшого) у 2001-2009рр., переговори з Росією розглядались як чинник, що може спричинити непотрібні та небажані обмеження в політиці та діяльності Уряду США [82, с. 49-54].

Способи, в які ядерна зброя досі відіграє суттєву роль, перевищують людську уяву. Наразі настав момент істини. В минулому за першої вимоги і безбудь-якої раціональної причини ядерна зброя могла спричинити загибель мільйонів людей. Ядерна зброя не втратила своїх апокаліптичних якостей.

Водночас, теперішній час може також стати моментом використання сприятливої можливості – глибоких і незворотних скорочень ядерних арсеналів Росії і США – і це може розблокувати шлях до скорочень ядерної зброї іншими державами [40, с. 44-50].

З кінця 1980-х років Росія і США перебувають на спадній частині траєкторії змін обсягів ядерної зброї. Дискусії, що велися після Другої світової війни, завершилися протилежним результатом – величезним зростанням ядерних арсеналів. Партнерство Горбачова-Рейгана призвело до реальної зміни поглядів і суттєвих скорочень ядерної зброї. Їх наступники на президентських постах виявили брак старанності, можливостей або інтересу для того, щоб домогтися прогресу на прокладеному шляху [84].

Але рух спадною траєкторією все ж продовжився. Ймовірно, ця тенденція збережеться. Однією з причин цього є радикальні зміни в політичній динаміці, продемонстровані на прикладі американо-російських відносин. Як день відрізняється від ночі, так нинішня ситуація відрізняється від тієї, що була на

початку холодної війни. Після 1986р. – року проведення саміту в Рейк'явіку, де «стало можливим те, що раніше ніколи не траплялося», – рух історії зазнав суттєвих змін. Ще більші зміни очікують попереду. Нові загрози, особливо тероризм, викликають стурбованість як Росії, так і США. Біполярне суперництво, яке було рушійною силою нарощування ядерних арсеналів, досі існує, але в значно послабленому вигляді. Технології моніторингу ядерних можливостей досягли великого прогресу, якщо порівнювати з тим, що було чверть сторіччя тому, коли спостерігались останні серйозні спроби започаткувати рух до ліквідації ядерних озброєнь [44, с. 340].

Інтерес до ідеї світу без ядерної зброї поширився далеко за межі Росії і США. В багатьох країнах серед людей, які відіграють вирішальні ролі у формуванні громадської думки, зростає переконання в тому, що які б переваги не надавала ядерна зброя її володарям за небезпечних часів холодної війни, сьогодні шкода від такої зброї переважає будь-які залишкові вигоди.

Така оцінка означає, що покладена в основу ДНЯЗ базова домовленість між державами, які володіють ядерною зброєю, і тими, які нею не володіють, повинна сприйматися цілком серйозно. Вона має відігравати роль оперативної настанови майбутньої політики стосовно ядерної зброї. У цьому сенсі, ідея світу без ядерної зброї повинна в перспективі розцінюватися не як фантазія, якою тішаться суспільні мрійники, а як реальний фактор і необхідний елемент політики у сфері національної безпеки кожної відповідальної держави.

Визнаючи те, що завдання ліквідації ядерної зброї є надзвичайно складним, у квітні 2009р. Президент Б. Обама відзначив, що шлях до цього не буде легким: попереду нас очікують реальні та серйозні перешкоди. Але без справжньої глобальної підтримки цієї ідеї запобігання ядерному розповсюдженню приречене на провал. Потрібно ставити питання «Як?», а не «Чи треба?» [30].

Отже, на основі глибокого аналізу розглядається еволюція підходів до режиму контролю над озброєннями, його сучасний стан, ефективність та найближчі перспективи.

Загалом, із вищевикладеного матеріалу, ми можемо переконатися в тому, що загальна кількість ядерної зброї у світі скорочується, порівнюючи дані 2010 і 2019 року це чітко простежується (Дод. А), однак країни, що володіють нею, продовжують її модернізувати. Кількість цієї зброї за останній рік скоротилася на 600 одиниць. Ключовим висновком є те, що, попри загальне скорочення числа ядерних боєголовок в 2019 році, всі ядерні держави продовжують модернізувати свої арсенали (Дод. В)

Так, перспективи продовження погодженого скорочення російських і американських ядерних сил стають дедалі менш імовірними з урахуванням політичних і військових розбіжностей між двома країнами [31].

Загалом в світі на початок 2019 року є дев'ять ядерних країн: Росія, США, Велика Британія, Ізраїль, Індія, Китай, КНДР, Пакистан і Франція. Всі вони володіють 13 865 одиницями ядерної зброї, тоді як на початку минулого року ця цифра становила 14 465 одиниць. При цьому 2 тис. з них перебувають у стані боєготовності, а 3750 розгорнуті в оперативних частинах [12].

До речі на прикладі процесу роззброєння України у дослідників даної проблеми виникають великі сумніви що їх онуки житимуть у без'ядерному світі, але сподіваються на здатність людства запобігти використанню ЗМЗ. На думку експертів ентузіазм щодо роззброєння зникає, коли йдеться про події у позбавленій ядерної зброї Україні.

Аналізуючи всі ініціативи та діючі режими експортного контролю, метою яких є сприяння збереженню міжнародного миру та безпеки, нерозповсюдженню зброї масового знищення та протидія тероризму все ж таки робимо висновок, що світовій спільноті не вистачає нових, більш ефективних методів протидії ядерному озброєнню.

ВИСНОВКИ

XX століття принесло революцію у воєнну справу – вперше зброя масового ураження починає широко використовуватися як засіб ведення війни. З тих пір, як перші атомні бомби були скинуті на Хіросіму і Нагасакі, людство живе під дамокловим мечем, побоюючись неминучої ядерної катастрофи, здатної знищити все живе на планеті Земля. Тому виникає необхідність створення механізмів контролю за ядерним озброєнням у світі.

Нові загрози режиму нерозповсюдження, які з'явилися після розпаду біполярного світу і наростали останніми роками, цілком реально загрожують подальшому існуванню. Слід чітко собі уявляти, що розповсюдження ядерної зброї хоча б в одному випадку здатне пробити щілину у греблі, яка стримує розповсюдження ядерної зброї по планеті, і створить загрозу швидкого розмивання усієї греблі. Наслідком стане менш стабільний і передбачуваний світ, у якому усі країни почуватимуться менш безпечно. Особливої гостроти набули проблеми Північної Кореї та Ірану. Усі спроби досягти кардинальних домовленостей, які гарантували б нерозповсюдження ядерної зброї цими країнами і, водночас, забезпечували їх законні національні інтереси, успіху не мали.

На жаль, немає одностайності щодо вирішення цієї та інших гострих проблем у сфері нерозповсюдження навіть серед головних гравців. Настійлива необхідність стати вище суперечок, кон'юнктурних, егоїстичних інтересів окремих країн і шукати консенсусу у цьому життєво важливому питанні повинна об'єднати усі країни світу, що володіють ядерною зброєю з метою збереження і зміцнення режиму та гарантування безпеки і стабільності у світі.

В силі залишається ще одна тенденція: глобальна торгівля оборонними товарами суттєво зросла за останнє десятиліття, досягши свого найнижчого рівня з часів «холодної війни» на початку 2000-х років. Тому в останні роки посилюється роль ООН та інших міжнародних організацій в процесі вироблення нових механізмів контролю за ядерним озброєнням.

Вироблення спеціальних програм в рамках ООН та ЄС говорить про серйозну стурбованість можливими катастрофічними гуманітарними наслідками будь-якого застосування ядерної зброї.

З огляду на важливість проблематики ядерної безпеки для сучасного світу, ця тема постійно перебуває в центрі уваги не лише науковців, а й усієї міжнародної спільноти. Варто нагадати, що лише впродовж останніх кількох років відбулось уже чотири глобальні саміти з ядерної безпеки (квітень 2010 р. – Вашингтон, березень 2012 р. – Сеул, березень 2014 р. – Гаага, березень-квітень 2016 р. – Вашингтон), на яких десятки голів держав, чільних урядовців і дипломатів намагалися вирішити нагальні питання протидії нелегальному розповсюдженню ядерних технологій, а тисячі акредитованих журналістів висвітлювали результати їх роботи.

До ключових угод про нерозповсюдження ядерної зброї відносяться: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року (ДНЯЗ), в рамках якого країни, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язуються не купувати її; Норми безпеки Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ); Резолюції Ради Безпеки, що стосуються конкретних випадків поширення і потенційного розповсюдження ядерної зброї і низка інших вагомих угод.

Пакет угод про нерозповсюдження зброї масового знищення міг би забезпечити комплексний підхід до запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та здійснення контролю, в разі його прийняття і виконання всіма державами.

Щороку, починаючи з 1996 р. Генеральна Асамблея ООН приймає резолюцію, що закликає всі держави негайно виконати свої зобов'язання з роззброєння шляхом проведення багатосторонніх переговорів, які ведуть до якнайшвидшого укладення Конвенції про заборону розробки, випробування, виробництва, накопичення запасів, передачі, застосування та загрози застосування ядерної зброї і про його ліквідацію.

Тож кожен рік учасники ДНЯЗ вживають цілий ряд кроків в області роззброєння та доповідають про досягнути прогрес на щорічних оглядових

конференціях. За підсумками останньої конференції країни-учасниці домовилися що в процесі досягнення ядерного роззброєння не слід покладатися тільки на дії з боку ядерних держав, а й «всім державам необхідно докласти особливого зусилля для створення необхідного ґрунту для досягнення і збереження миру без ядерної зброї».

Серед регіональних організацій, що контролюють процеси ядерного роззброєння в світі виділяється Європейська Спільнота з Атомної Енергії та Аргентинсько-Бразильська Агенція з обліку та контролю ядерних матеріалів. Обидві організації позиціонують себе як успішно функціонуючі субрегіональні організації у галузі ядерного нерозповсюдження, що позитивно відбивається і на стані національних систем експортного контролю та міжнародному співробітництві у цій галузі.

Як бачимо, витоки формування режиму експортного контролю за ядерним озброєнням пов'язані із початком холодної війни та спробами зупинити розповсюдження ядерної зброї у другій половині 1940-х років. Одним із перших кроків на шляху нерозповсюдження та створення систем експортного контролю став Закон «Про атомну енергію», що вніс суттєві зміни у ядерну політику всього світу. Закон дав поштовх до плану створення міжнародного органу, що здійснював би всеосяжний контроль над атомною енергією. Цей план отримав неофіційну назву «План Баруха», який передбачав забезпечення доступності використання атомної енергії у мирних цілях за умови запровадження контролю за видобутком урану та іншими стадіями технологічного циклу його переробки.

Хоч в післявоєнний період і існували механізми контролю за ядерним нерозповсюдженням та все ж їх діяльність виявилась недостатньою. Інтенсивні переговори протягом 1967 року та на початку 1968 року в Комітеті 18-ти держав ООН з роззброєння, дозволили дійти компромісу та узгодити текст договору, який повинен був стати головним інструментом боротьби проти подальшого розповсюдження ядерної зброї на глобальному рівні. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) був схвалений Генеральною

Асамблеєю ООН 12 червня 1968 року і відкритий для підписання з 1 липня 1968 року в Москві, Вашингтоні та Лондоні. Договір набув чинності 5 березня 1970 року.

Водночас із жорсткими обмеженнями щодо можливості розповсюдження ядерної зброї, Договір мав на меті сприяти поширенню можливостей використання ядерної енергії у мирних цілях. Учасники Договору зобов'язуються сприяти обміну обладнанням, матеріалами, науковою та технологічною інформацією щодо мирного використання ядерної енергії та мають право брати участь в такому обміні. З метою контролю за дієвістю Договору передбачалось скликати раз на п'ять років конференцію з перегляду результатів його реалізації. Згідно зі ст. III ДНЯЗ, усі держави-члени мали підписати угоду з МАГАТЕ про ядерні гарантії.

Отже, на основі глибокого аналізу розглядається еволюція підходів до режиму контролю над озброєннями, його сучасний стан, ефективність та найближчі перспективи.

Загалом, зі статистичних матеріалів використаних в даному дослідженні ми можемо переконатися в тому, що загальна кількість ядерної зброї у світі скорочується, однак країни, що володіють нею, продовжують її модернізувати. Кількість цієї зброї за останній рік скоротилася на 600 одиниць. Ключовим висновком є те, що, попри загальне скорочення числа ядерних боєголовок в 2019 році, всі ядерні держави продовжують модернізувати свої арсенали.

Так, перспективи продовження погодженого скорочення російських і американських ядерних сил стають дедалі менш імовірними з урахуванням політичних і військових розбіжностей між двома країнами.

Загалом в світі на початок 2019 року є дев'ять ядерних країн: Росія, США, Велика Британія, Ізраїль, Індія, Китай, КНДР, Пакистан і Франція. Всі вони володіють 13 865 одиницями ядерної зброї, тоді як на початку минулого року ця цифра становила 14 465 одиниць. При цьому 2 тис. з них перебувають у стані боєготовності, а 3750 розгорнуті в оперативних частинах.

До речі на прикладі процесу роззброєння України у дослідників даної проблеми виникають великі сумніви що їх онуки житимуть у без'ядерному світі, але сподіваються на здатність людства запобігти використанню ЗМЗ. На думку експертів ентузіазм щодо роззброєння зникає, коли йдеться про події у позбавленій ядерної зброї Україні.

Аналізуючи всі ініціативи та діючі режими експортного контролю, метою яких є сприяння збереженню міжнародного миру та безпеки, нерозповсюдженню зброї масового знищення та протидія тероризму все ж таки робимо висновок, що світовій спільноті не вистачає нових, більш ефективних методів протидії ядерному озброєнню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Договір про Антарктику. Офіційний веб-портал Верховної Ради України
URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_224. (дата звернення: 15.10.2019)
2. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року.
URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_098_pdf (дата звернення: 15.10.2019)
3. Договір про принципи діяльності держав стосовно дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_480. (дата звернення: 15.10.2019)
4. Договор о запрещении размещения на дне морей и океанов и в его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения. Официальный веб-сайт Организации Объединенных Наций URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/seabed_wmd_prohibition.shtml (дата звернення: 15.10.2019)
5. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Юго-Восточной Азии // Официальный веб-сайт Организации Объединенных Наций URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok.shtml (дата звернення: 15.10.2019)
6. Доклад обзора ядерного потенциала и ядерного информационного проекта, 8 января 2002 года. URL: http://www.fas.org/blog/ssp/united_states/NPR2001re.pdf. (дата звернення: 15.10.2019)
7. Заявление Европейского союза по вопросам тематического блока I, сессия Подготовительного комитета 2017 года Конференции 2020 года участников Договора о нераспространении ядерного оружия по рассмотрению действия Договора, пункт 10. URL:

- http://statements.unmeetings.org/media2/14684386/eu-new-statement_cluster-i.pdf. (дата звернення: 10.09.2019)
8. Керівні принципи Групи ядерних постачальників. URL: <http://zakon.nau.ua/doc>. (дата звернення: 15.10.2019)
9. Контроль за ядерним розоружением. Доклад Генерального секретаря *Антониу Гутерриша*. URL: http://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2005.pdf (дата звернення: 15.10.2019)
10. Мир, свободный от Ядерного Оружия: Мы все в ответе. Выступление Хольгера Нильсена, Члена Датского парламента, Пагуошская Конференция по вопросам Ядерного Разоружения и Нераспространения, Копенгаген, 17 ноября 2008 года. Отчет симпозиума. URL: <http://www.pugwash.org/reports/nw/nptreport-dec08.pdf>. (дата звернення: 15.10.2019)
11. Мэры за Мир. Отчет за 2012 год. URL: http://www.2020visioncampaign.org/fileadmin/user_upload/2020VC/Home/Progress_Report/Progress_Report_2012_LQ_-_English.pdf. (дата звернення: 15.10.2019)
12. Обзор состояния ядерного арсенала URL: www.pravda.com.ua/news/2019/06/17/7218332. (дата звернення: 15.10.2019)
13. Общее заявление Европейского союза, сессия Подготовительного комитета 2017 года Конференции участников ДНЯО. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartershomepage/25740/preparatory-committee-2020-npt-review-conference-parties-treaty-non-proliferation-nuclear_en. (дата звернення: 15.10.2019)
14. Отчеты о Последних Специальных Встречах МПС, Парламентского Собрания по Случаю ООН по договору о Нераспространении ядерного оружия по Рассмотрению в 123-й Ассамблеи межпарламентского Союза и соответствующих Совещений, 25 августа, 2010. URL: [http://www.ipu.org/cnl-e/187/11\(c\)-r1.pdf](http://www.ipu.org/cnl-e/187/11(c)-r1.pdf) (дата звернення: 10.09.2019)

- 15.Перелік СІПРІ 100 компаній – найкрупніших виробників озброєнь у 2008р. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRIYB10UKR.pdf> (дата звернення: 3.11.2019)
- 16.Поддержка режима ядерного нераспространения и разоружения URL: www.nuclearsecrecy.com/nukemap. (дата звернення: 15.10.2019)
17. Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Проект Закону України № 0076 від 20 березня 2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50334 (дата звернення: 3.11.2019)
- 18.Про затвердження Порядку застосування гарантій нерозповсюдження ядерної зброї: Наказ Держатомрегулювання № 102 від 02.07.2009 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0683-09>. (дата звернення: 15.10.2019)
- 19.Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 року «Заснування Комісії для розгляду проблем, які виникли у зв'язку з відкриттям атомної енергії» URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/58/IMG/NR003458.pdf?OpenElement> (дата звернення: 15.10.2019)
- 20.Речь Генерального Секретаря ООН Антониу Гутерриша. URL: <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/sgsm11881.doc.htm>. (дата звернення: 15.10.2019)
- 21.Світові ядерні сили, станом на січень 2017 р. URL: http://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2017_ukr.pdf (дата звернення: 12.11.2019)
- 22.Совместное заявление министров иностранных дел государств - депозитариев Договора о нераспространении ядерного оружия. 28 июня 2018 г. URL: http://www.mid.ru/web/guest/maps/us/-/asset_publisher/unVXBbj4Z6e8/content/id/3280366 (дата звернення: 15.10.2019)

23. США для себя уже все решили. Интервью с Сергеем Рябковым. Коммерсантъ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3834568> (дата звернения: 12.11.2019)
24. Устав ООН от 26.05.1945 г. URL: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations> (дата звернения: 15.10.2019)
25. Additional Protocol. Официальный сайт МАГАТЭ. URL: <https://www.iaea.org/topics/additional-protocol> (Дата обращения: 10.07.2018)
26. International Atomic Energy Agency (IAEA), IAEA Safeguards Glossary: 2001 Edition, International Nuclear Verification Series no. 3, 2001. URL: <http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/nvs-3-cd/PPF/NVS3.pdf>. (дата звернения: 12.11.2019)
27. Hyde Park Aide-Mémoire. URL: <http://www.atomicheritage.org/key-documents/hydeparkaidem%C3%A9moire> (дата звернения: 12.11.2019)
28. Minsk Agreement on Strategic Forces concluded between the 11 members of the Commonwealth of Independent States on December 30. URL: <http://www.bits.de/NRANEU/START/documents/strategicforces91.htm> (дата звернения: 12.11.2019)
29. NATO, Strategic Concept. Washington, DC. April 24, 1999. URL: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_27433.htm (дата звернения: 12.11.2019)
30. NATO, Strategic Concept. Lisbon. November 19-20, 2010. URL: http://www.nato.int/strategicconcept/pdf/Strat_Concept_web_en.pdf (дата звернения: 12.11.2019)
31. Nuclear forces. SIPRI. 2010. URL: <http://www.sipri.org/research/armaments/nuclear-forces>. (дата звернения: 12.11.2019)
32. Nuclear Security Project (Harvard University) [Official Site]. URL: <http://www.nuclearsecurityproject.org>. (дата звернения: 20.11.2019)

33. Nuclear Security Report 2019. URL: <https://80000hours.org/problem-profiles/nuclear-security/> (дата звернення: 15.10.2019)
34. Proliferation Security Initiative (PSI). URL: <http://fpc.state.gov/documents/organization/102629.pdf>. (дата звернення: 12.11.2019)
35. The Nuclear Threat Initiative report. [Official website]. URL: <http://www.nti.org/country-profiles/ukraine> (дата звернення: 19.10.2019).
36. U. S. Strategic Bombing Survey: The Effects of the Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki, June 19, 1946: President's Secretary's File, Truman Papers. URL: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large/documents/pdf. (дата звернення: 12.11.2019)
37. Weapons of Mass Destruction Commission's report (WMDC). Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms. Stockholm. Sweden, June 1, 2006. P. 74-108.

Література:

38. Антонов А. Контроль над вооружениями: история, состояние, перспективы. Москва: *Российская политическая энциклопедия*. Москва, 2012. 245 с.
39. Ануфриева Л. П., Бекашев Д. К., Устинов В. В. Международное публичное право: учеб. Москва: Изд-во Проспект, 2005. 784 с.
40. Арбатов А. Г. Ядерні озброєння та республіканський суверенітет. Москва: Міжнародні відносини, 1992. 85 с.
41. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: Юніверс, 2000. 688 с.
42. Ахтамзян И. А., Орлова В. А. Ядерное нераспространение: уч. пособие для студ. высш. уч. заведений. Москва: ПИР-Центр, 2002. 149 с.
43. Барабанов О. 55 лет Карибскому кризису и угроза ядерной войны сегодня. Форум международного дискуссионного клуба «Валдай». 2017.

- URL: http://m.valdaiclub.com/a/highlights/55-let-karibskomu-krizisu/?sphrase_id=22138 (дата звернення:08.11.2019).
- 44.Бошицька К. Ю. Боротьба з міжнародним тероризмом: сучасний стан та перспективи. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. 670 с.
- 45.Будрук О. Ядерна зброя на території України: проблеми набуття без'ядерного статусу. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=685> (дата звернення: 03.11.2019)
- 46.Булычев А. Об итогах конференции по рассмотрению действия договора о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО). *Власть: Общественно-полит. журн.* 2010. № 8. с. 17-26.
- 47.Буроменский М. В. Міжнародне право: Навч. Посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
- 48.Галака С. П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах: монографія. Київ: 2002, 225 с.
- 49.Глобальні виклики сучасності. Із засідання Наукової Ради МЗС України 10 жовтня 2001 р. *Політика і час*. 2001. № 11. с. 65-78.
- 50.Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. *Международ. Отношения*. Москва, 2000. 336 с.
- 51.Емельянов В. С. Проблемы нераспространения ядерного оружия. Москва: Наука, 1981. 178 с.
- 52.Какие есть инициативы по ядерному разоружению? URL: <https://www.dw.com/ru/ядерные-державы-и-атомные-бессребреники/a-40624164> (дата звернення: 12.11.2019)
- 53.Калинкин Г. Ф. Договор о нераспространении ядерного оружия. эффективный инструмент мира и безопасности народов. *Советское государство и право*. 1968. № 10. с. 64-85.
- 54.Карпович О. Г. Международный терроризм: современные проблемы и тенденции. *Закон и право*. 2014. № 7. с. 112-127.

- 55.Кульчицька О. В. Проблема роззброєння та безпеки в роки «холодної війни»: URL: http://krim-konference.at.ua/publ/2014_vypusk_2/kulchicka_o_v_mikolajiv_problema_ro_zzbroennja_ta_bezpeki_v_roki_kholodnoji_vijni_vnesok_ursr/2-1-0-8. (дата звернення: 15.10.2019)
- 56.Малинин С. А. Правовые вопросы договора о нераспространении ядерного оружия. *Правоведение*. 1969. № 1. с. 20-39.
- 57.Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 461 с.
- 58.Осипов Г. А. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия. Москва: Наука, 1987. 214 с.
- 59.Оскольская Д. И. Ядерное оружие как угроза глобальной безопасности в начале XXI века. *Архонт*. 2018. № 2. с. 43-68.
- 60.Під без'ядерною парасолькою: Україна та її ядерні можливості – ілюзії і реальність. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=19 (дата звернення: 15.10.2019)
- 61.Поддержка режима ядерного нераспространения и разоружения URL: www.nuclearsecrecy.com/nukemap. (дата звернення: 15.10.2019)
- 62.Рафеєнко Д. Ядерний чинник в зовнішній політиці України (1991-1996 рр.). *Білоруський журнал міжнародного права та міжнародних відносин..* 2004. №3. с. 79-90.
- 63.Тимербаев Р. М. Группа ядерных поставщиков: история создания (1974-1978). Москва: [б.в.], 2000. 108 с.
- 64.Україна в Глобальному партнерстві: нові можливості для співробітництва у сфері ядерного нерозповсюдження. URL: <https://uatom.org/ru/rezhym-nerasprostranenyua/uchastyekraynyvrezhyme-nerasprostranenyua> (дата звернення: 15.10.2019)
- 65.Хімей В. В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5/6. с. 130-147.
- 66.Чекаленко Л. Д. *Зовнішня політика України*. Київ, 2006. 355 с.

- 67.Чепров И. И. Новые проблемы международного права. *Московский журнал международного права*. 1969. № 2. с. 63-80.
- 68.Чумак В. М., Бегма В. М., Кукін О. Ф., Заборський В. Л. Україна і світовий ринок озброєнь : навч. посіб. Київ: НІСД, 1997. 107 с.
- 69.Чумак В. М. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження: монографія. Київ. НІСД, 1999. 213 с.
- 70.Шестов В. Договор о нераспространении в действии. *Международная жизнь*. 1973. № 7.с. 100-116.
- 71.*Adelman K. L. Arms Control with and without Agreements. Foreign Affairs.* URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/1984-12-01/arms-control-arms-control-and-without-agreements> (дата звернення: 15.10.2019)
- 72.*Barletta M. Chemical Weapons in the Sudan: Allegations and Evidence. The Nonproliferation Review.* URL: <http://www.cns.miis.edu/pubs/npr/vol06/61/barlet61.pdf> (дата звернення: 15.10.2019)
- 73.*Carter A. A. New Concept of Cooperative. International Security.* 1992. № 3. p.140-152.
- 74.*Delpech Th. Nuclear Deterrence in the 21 st Century.* URL: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2012/RAND_MG1103.pdf (дата звернення: 28.10.2019)
- 75.*Hillary Clinton, Press Conference at ASEAN Summit, 22 July 2009.* URL: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/july/126320.htm> (дата звернення: 15.10.2019)
- 76.*Rapacki A. The Polish Plan for a Nuclear-Free Zone Today. International Affairs.* 1963. № 1. p.135-150.
- 77.*Richard A. Falkenrath, Robert D. Newman, and Bradley A. Thayer. America's Achilles' Heel. Nuclear, Biological, and Chemical Terrorism and Covert Attack: London: The MIT Press, 1998. 231 с.*
- 78.*Richard K. Betts. The New Threat of Mass Destruction. Foreign Affairs.* 1998. № 2. p. 70-78.

79. Rourke J. T. *International Politics on the International Stage*. Boston: McGraw-Hill, 1999. 526 p.
80. Russell B. *The Autobiography of Bertrand Russell* : in 3 v. B. Russell. Toronto: *Bantam Books* Publisher, 1970. 222 p.
81. Russell B. *The Vital Letters of Russell, Khrushchev, Dulles* B. Russell. London : MacGibbon & Kee, 1958. 77 p.
82. Ryan A. *Bertrand Russell: A Political Life* A. Ryan. NY: Oxford University Press, 1988. 240 p.
83. Shaker Mohamed. *The Nuclear Non-Proliferation Treaty. Origin and Implementation*. New-York: Oceana Public, 2000. 205 p.
84. The Nuclear Threat Initiative. *Country Profile: Ukraine*. The Nuclear Threat Initiative [Official website]. URL: <http://www.nti.org/country-profiles/ukraine> (дата звернення: 19.10.2019).
85. U.S. Nuclear Talks With North Korea Break Down in Hours. URL: <https://www.nytimes.com/topic/subject/nuclear-weapons> (дата звернення: 15.10.2019)
86. What are nuclear weapons? URL: <https://www.bbc.co.uk/newsround/44058739> (дата звернення: 18.10.2019)

ДОДАТКИ

Додаток А

Country	Deployed warheads	Other warheads	Total
USA	2 468	7 100	9 600
Russia	4 630	7 300	12 000
UK	160	65	225
France	300	..	300
China	..	200	240
India	..	60–80	60–80
Pakistan	..	70–90	70–90
Israel	..	80	80
Total	7 560	14 900	22 600

Світові ядерні сили, станом на січень 2010 року. Nuclear forces. SIPRI. 2010
URL: <http://www.sipri.org/research/armaments/nuclear-forces>. (дата звернення: 12.11.2019).

Додаток В

World nuclear forces, January 2019

Country	Deployed warheads*	Other warheads**	Total 2019	Total 2018
USA	1 750	4 435	6 185	6 450
Russia	1 600	4 900	6 500	6 850
UK	120	80	200	215
France	280	20	300	300
China		290	290	280
India		130–140	130–140	130–140
Pakistan		150–160	150–160	140–150
Israel		80-90	80–90	80
North Korea	(20–30)	(10–20)
Total	3 750	10 115	13 865	14 465

Обзор стану ядерного арсеналу URL:
www.pravda.com.ua/news/2019/06/17/7218332. (дата звернення: 15.10.2019).

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

БІЗНЕС-ПРОЕКТ

**«Організація співпраці України з міжнародним співтовариством ВАО АЭС
(Всесвітня Асоціація Організацій, що експлуатують Атомні
Електростанції) в сфері ядерної енергетики»**

**(додаток до дипломної роботи магістра на тему: «Механізми та
функціонування міжнародного контролю за ядерним озброєнням»)**

Виконала: студентка
історичного факультету
спеціальності Країнознавство
освітньо-кваліфікаційного рівня
магістр, група 8.02918
Шовкопляс Ганна Олександрівна

Запоріжжя, 2019

Резюме. Даний бізнес-проект націлений на сприяння налагодженню співпраці України з міжнародним співтовариством ВАО АЭС (Всесвітня Асоціація Організацій, що експлуатують Атомні Електростанції).

Мета. Визначити перспективні напрямки та механізми співпраці України з «ВАО АЭС», щодо вивчення та подолання проблем екологічної, техногенної безпеки в Україні й світі.

Завдання:

- налагодити співпрацю спрямовану на розвиток та покращення стану техногенної безпеки України;
- здійснити спільні проекти в галузі техногенної безпеки;
- на прикладі техногенних аварій українського минулого, спільними зусиллями розробити нові можливі програми підвищення безпеки, надійності та ефективності роботи АЕС шляхом:
 - обміну кращими світовими практиками
 - порівняння з кращими світовими показниками
 - підтримки один одного;
- проводити конференцій і симпозіумів з питань розвитку техногенної безпеки.

Причини розробки. Жодна країна світу незважаючи на рівень її економічного розвитку, не застрахована від виникнення надзвичайних ситуацій, зокрема техногенного характеру. Але техногенні катастрофи не визнають міжнародних кордонів, тому співпраця у подоланні їх наслідків та планування роботи у цій галузі має відбуватись на міжнародному рівні. Яскравим прикладом даної проблеми стала Чорнобильська аварія 1986 р. серед причин, що її спричинили: порушення правил ядерної безпеки, відсутність покрокових інструкцій і програм.

Опис проекту. З метою залучення України та інших країн світу до реалізації програм підвищення безпеки АЕС створена нова організація контролю техногенної безпеки, яка покликана максимально підвищувати безпеку та надійність АЕС і її члени включаючи в першу чергу Україну будуть всесвітніми лідерами в прагненні до досконалості в забезпеченні експлуатаційної ядерної безпеки промислової атомної енергетики .

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне:

- 1.Виробити нові довгострокові плани експлуатації АЕС, а також плани продовження роботи енергоблоків в Україні;
- 2.Підтримувати досягнення високих стандартів;
- 3.Проведення партнерських перевірок та спільних навчань безпосередньо проведенням робочих зустрічей, семінарів і тд.;
- 4.Підтримка енергоблоків з найнижчими показниками;
- 5.Допомога новим енергоблокам.

Хто буде реалізовувати. Державна інспекція ядерного регулювання України (ДІЯРУ) спільно з Всесвітньою Асоціацією Організацій, що експлуатують Атомні Електростанції.

Очікувані результати. На практиці будуть вироблені і широко застосовуватимуться різноманітні і ефективні форми співпраці, основними завданнями якої буде:

- Встановлення та виявлення АЕС в Україні, які представляють високий ризик для ядерної безпеки або потребують додаткової підтримки;
- Проведення посиленого моніторингу даних АЕС;
- Встановлення і виявлення АЕС з високим рівнем безпеки для передачі досвіду та кращих практик іншим АЕС в Україні;
- Продовження роботи блоку №5 Запорізької АЕС.

Буде проведена робота щодо продовження експлуатації енергоблоку №5 Запорізької АЕС (ЗАЕС), останнього енергоблоку, побудованого в радянські часи та продовження терміну експлуатації ще трьох енергоблоків: енергоблоку №2 Хмельницької АЕС, енергоблоку №4 Рівненської АЕС та енергоблоку №6 Запорізької АЕС, побудованих в незалежній Україні.

Перешкоди реалізації проекту. Досить гострою є проблема вартості робіт. Витрати на заходи з продовження терміну експлуатації діючих енергоблоків АЕС здійснюються відповідно до законодавства за рахунок інвестиційної складової тарифу, а саме - амортизаційних відрахувань, ремонтного фонду в частині витрат, пов'язаних зі збільшенням основних фондів і віднесених до валових витрат на виробництво електричної енергії.

За попередніми оцінками вітчизняних фахівців, витрати по продовженню терміну експлуатації одного енергоблоку потужністю 1000 МВт повинні були обійтися в 50-80 млн. дол.

За даними МАГАТЕ існують великі розбіжності в економічних розрахунках. Заснований на анкетних даних, отриманих від операторів АЕС з дванадцяти країн, діапазон витрат може скласти 120-680 млн. доларів за блок 1000 МВт.

Висновки. Таким чином, враховуючи невдалий досвід техногенного характеру українського минулого, спільними зусиллями Державної інспекції ядерного регулювання України та Всесвітньою Асоціацією Організацій, що експлуатують Атомні Електростанції будуть розроблені нові можливі програми підвищення безпеки, надійності та ефективності роботи Українських АЕС .

Ще одним з головних напрямків, що буде активно вивчатися є інноваційні технології виробництва електроенергії та керування маневровими потужностями. В цьому відношенні модульні реактори малої потужності (SMR) зможуть відігравати важливу роль в енергосистемі України за умови вирішення серії питань, пов'язаних з їх використанням.

ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF MECHANISMS FOR INTERNATIONAL CONTROL OVER NUCLEAR WEAPONS

Key words: regime of non-proliferation of nuclear weapons, mechanisms of nuclear weapons control, weapons of mass destruction, disarmament, export control in the field of nuclear weapons.

The relevance of the topic lies in the fact that at certain stages of society development there is a need to solve definite problems. The number of problems, concerning the interests and destiny of all mankind have arisen and grown worse recently. Nowadays, the most crucial problem is non-proliferation of nuclear weapons.

The essence of this problem lies in the fact that, despite the advances in nuclear disarmament, the issue of the threat to humanity associated with accidental, unintentional or unauthorized use of nuclear weapons remains of concern to the world community.

Elimination of nuclear weapons and establishment of a nuclear-free world will forever remove the threat posed by these weapons. The problem of nuclear non-proliferation occupies a prominent position in the system of contemporary international relations. International organizations aim at limiting the armament race and disarming nuclear weapons states ultimately. Disarmament measures and arms restrictions act as material guarantees for the state security. The idea of disarmament expresses the age-old desire of mankind to find the most effective way of avoiding the misery of war. Long back and till nowadays numerous projects have been elaborated to embody the idea of the world without weapons. As a large-scale objective, disarmament has been a subject of prolonged international negotiations and has defined the task of international peacekeeping movements.

Disarmament should be understood as a set of measures aimed at limiting and reducing the armaments of states and military blocs.

In international law, a universal principle of disarmament has already emerged. It obliges all states to strictly adhere to the current international law on disarmament, participate in disarmament treaties and activities and strive for the development of new disarmament rules and regulations.

Disarmament issues are dealt with by such competent UN bodies as the UN General Assembly – the Committee on Disarmament and International Security and the United Nations Commission on Disarmament. The main direction of international cooperation in this field is introduction of a nuclear non-proliferation regime.

The nuclear non-proliferation regime represent a set of international agreements and organizations with the participation of both nuclear and non-nuclear states as well as the domestic laws of the participating countries, which aim at preventing the acquisition of nuclear status by the states, which did not carry it until 1967.

This regime is enshrined in a number of interrelated international agreements of different statuses. The central position is occupied by the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of 1968.

It should be noted that the regime of non-proliferation of nuclear weapons is institutionally developed, namely involves numerous organizations and other forms of regular interaction of participants. Two international entities are part of the regime; they are not members formally, but play a key role in developing joint actions of the most developed countries. They are the Nuclear Exporters Committee known as the Zanger Committee, which was established in 1971, and the Nuclear Suppliers Group established in 1974. In addition, part of the regime is the related domestic legislation of each participating country, especially those with highly developed nuclear industries.

The establishment of peace through disarmament is possible under «planned peace», that is, the state of international relations, where targeted actions are taken, which results not only in weakening of states with nuclear weapons, but also in holt to the arms race, which will ultimately eliminate the threat of world war.

Therefore, the problem of non-proliferation remains relevant in our time not only for Europe, but also to other regions of the world. Each state must implement the concept of disarmament in order to support and maintain peace in the world. After all, nuclear weapons remain the most dangerous weapons of mass destruction, which can lead to inevitable consequences.

The research object is control over nuclear weapons in the world.

The research subject is establishment and functioning of mechanisms of international control over nuclear weapons.

The aim of the research is to analyze the existing mechanisms for control over nuclear weapons and search for new effective ways of their improvement.

For achieving the above set aim, we are to investigate the following specific **research objectives**:

- to investigate the causes of arising of nuclear arms control mechanisms;
- to formulate the role of the UN in international disarmament;
- to analyze the establishment and development of export controls in the sphere of nuclear weapons in the European Union;
- to characterize activity of the regional organizations related to export controls;
- to reveal the origins of the formation of export control regime for nuclear weapons;
- to consider the plans for overall nuclear arms control;
- to find the initiatives to limit nuclear weapons and strengthen non-proliferation regimes;
- to explore the process of establishing export controls over nuclear weapons in Ukraine;
- to follow the process of reducing nuclear weapons and involving other nuclear-weapon states;
- to identify the prospects for multilateral nuclear weapons reduction.

The chronological framework of this study includes the period from the start of the Cold War to the present times. The lower limit is conditioned by the

first nuclear weapons tests. The upper limit is conditioned by the necessity to analyze the whole period of development of the nuclear arms control mechanisms in the world.

The geographic scope of the research covers all participant countries to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons and adhering to it (the USA, Russia, China, the United Kingdom, France, Iran and the Democratic People's Republic of Korea).

The scientific novelty and theoretical significance of the paper lie in the analysis of the current mechanisms of nuclear arms control and investigation of the new ideas of including the entire world into the disarmament process.

The novelty of the research topic consists in searching and exploring new opportunities to further advance in the process of limiting the arms race. The given research analyzes the current trends in arms control in order to assess the prospective of creating a new system of international stability, which could act as a guarantor against great-scale conflicts.

The issues of disarmament and arms control are presented as the levers of possible management of the process of reducing arms levels and military threat as a whole. Apart that, the alternatives to be presented at the global in order to resolve the arms control and disarmament issues under changing international political environment were also specified.

The practical significance of the results obtained is that they contain a number of generalizations that can be used in research.

Conclusions. The twentieth century brought a revolution in military matters – for the first time, weapons of mass destruction were widely used as a means of warfare. Ever since the first atomic bombs were dropped on Hiroshima and Nagasaki, humanity has been afraid of an imminent nuclear catastrophe, which can destroy life on the Earth. Therefore, after the end of the Cold War, there was an urgent need to establish the mechanisms for nuclear control in the world.

The new threats to the proliferation regime, which have emerged since the collapse of the bipolar world and have grown in recent years, really threaten the

future existence. It should be clearly understood that nuclear weapon proliferation, at least once, is able to break through the gap in the dam, which holds back the proliferation of nuclear weapons on the planet and will create a threat of rapid washing out of the entire dam. A less stable and predictable world will emerge consequently, in which all countries will feel less secure. The problems of North Korea and Iran have become particularly crucial. All attempts to reach fundamental agreements that would guarantee the non-proliferation of nuclear weapons by these countries and, at the same time, secure their legal national interests have been unsuccessful.

Unfortunately, there is no unanimous decision to solve this and other burning issues in the area of non-proliferation, even among the major international players.

The urgent need to rise above the conflicting, self-serving, selfish interests of individual countries and to seek consensus on this vital issue must unite all the countries with nuclear weapons, in order to preserve and strengthen the regime and guarantee security and stability in the world.

There is also another trend: the global trade in defense goods has grown substantially over the last decade, reaching its lowest level since the Cold War in the early 2000s. Consequently, in recent years, the role of the UN and other international organizations in the process of developing the new nuclear arms control mechanisms has grown stronger.

The development of special programs within the UN and the EU is a reflection of a serious concern about possible catastrophic humanitarian consequences of any usage of nuclear weapons.

Taking into consideration the importance of nuclear safety issues for the modern world, this topic is a constant focus of attention not only for scientists, but for the entire international community. It is instructive to recall that only within recent years four nuclear safety summits have taken place already (Washington summit, April 2010; Seoul, March 2012; The Hague, March 2014; Washington, March-April 2016). At these summits, heads of the states, major government

officials and diplomats tried to solve the burning issues of the illegal proliferation of nuclear technology, and thousands of accredited journalists gave publicity to the results of their work.

The key nuclear non-proliferation agreements include the following ones: the 1968 Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), under which non-nuclear weapon states undertake not to purchase the weapons; the International Atomic Energy Agency (IAEA) safety standards; the Security Council Resolutions on specific cases of proliferation and potential proliferation of nuclear weapons and a number of other fundamental agreements.

A package of non-proliferation agreements could provide a comprehensive approach to prevent the proliferation of weapons of mass destruction and fulfillment of control, in case of its adoption and enforcement by all states.

Each year, since 1996, the UN General Assembly has adopted the resolutions, calling on all the states to fulfill their disarmament commitments promptly through multilateral negotiations leading to the quicker entering into the Convention on the Prohibition of Development, Testing, Production, Stockpiling, Transfer, Use and the Threats of Use of Nuclear Weapons and on their Destruction.

Thus, each year, NPT participants take a number of steps in the field of disarmament and report on the progress at the Annual Review Conferences. Following the outcome of the recent conference, the participating countries agreed that in the process of achieving nuclear disarmament, not only nuclear states should be relied upon, but «all states must make special efforts to create the necessary ground to achieve and maintain peace without nuclear weapons».

Among the regional organizations in charge of nuclear disarmament the European Atomic Energy Community and the Argentine-Brazilian Agency for the Accountancy and Control of Nuclear Materials occupy a prominent place in the world. Both organizations position themselves as successfully functioning sub-regional organizations in the field of nuclear non-proliferation, which has a positive impact on the status of national export control systems and international cooperation in this field.

As we can see, the origins of the export control regime for nuclear weapons are linked to the outbreak of the Cold War and attempts to halt the proliferation of nuclear weapons in the second half of the 1940s. One of the first steps taken towards the non-proliferation and creation of export control systems was the Atomic Energy Act, which made significant changes to the nuclear policy in the whole world. The law gave impetus to the plan of creation of an international body that would perform overall control over nuclear energy. This plan was given the unofficial name of the Baruch Plan, which provided the availability of peaceful usage of nuclear energy provided that the control over uranium extraction and other stages of its technological cycle is performed.

Although there were the mechanisms to control nuclear non-proliferation in the post-war period, their activity appeared to be insufficient. The intense negotiations during 1967 and in early 1968 in the UN Committee on Disarmament of 18 States made it possible to reach a compromise and agree on the text of the treaty, which was supposed to become a major instrument in the fight against the continued proliferation of nuclear weapons on the global level. The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) was approved by the UN General Assembly on June 12, 1968 and opened for signature on July 1, 1968 in Moscow, Washington and London. The treaty entered into force on March 5, 1970.

Simultaneously with the severe restrictions on the possibility of nuclear proliferation, the Treaty aimed to promote the expansion of peaceful usage of nuclear energy. The Parties to the Treaty undertake to facilitate the exchange of equipment, materials, scientific and technological information on the peaceful usage of nuclear energy and have the right to participate in such exchange. In order to control the effectiveness of the Treaty, it was planned to summon a conference every five years to review the results of its implementation. According to Article III of the NPT, all participating states were required to sign an agreement on nuclear safeguards with the IAEA.

Therefore, based on a deep analysis of the evolution of the approaches to the arms control regime, its current status, effectiveness and future prospects are being researched.

In general, on the basis of the statistical materials used in this research, we can conclude that the total number of nuclear weapons in the world is decreasing, but the countries, possessing the weapons, continue to upgrade them. This year, the number of these weapons has decreased by 600 units. The key conclusion is that, despite the overall reduction in the number of nuclear warheads in 2019, all nuclear states continue to upgrade their arsenals.

Thus, the prospects of continuing a concerted reduction of the Russian and American nuclear forces are becoming increasingly unlikely, given the political and military controversies between the two countries.

Totally, there were nine nuclear states in the world at the beginning of 2019, namely: Russia, the United States, the United Kingdom, Israel, India, China, the DPRK, Pakistan and France. All of them possess 13,865 nuclear weapons, compared to 14,465 at the beginning of the last year. At the same time, 2 thousand of them are in state of operational readiness, and 3750 are deployed in the operational units.

By the way, the Ukrainian example of disarmament process makes the researchers doubt considerably that their grandchildren will live in a nuclear-free world, but they hope for the ability of the humanity to avert using weapons of mass destruction. According to experts, the enthusiasm for disarmament disappears, when referring to the events in the nuclear-free Ukraine.

Analyzing all the initiatives and current export control regimes aiming at promotion of the maintenance of international peace and security, non-proliferation of weapons of mass destruction and countering terrorism, we conclude that the world community lacks new, more effective methods of counteracting nuclear weapons.

Checked by _____

CREACIÓN Y FUNCIONAMIENTO DE MECANISMOS DE CONTROL NUCLEAR

Palabras claves: régimen de no proliferación nuclear, mecanismos de control de armas nucleares, armas de destrucción masiva, desarme, control de exportaciones en el campo de las armas nucleares.

La importancia y lo actual del tema consiste en ciertas etapas de la sociedad existe la necesidad de resolver ciertos problemas. En los últimos años, han surgido e intensificado una serie de problemas en el mundo relacionados con los intereses y el destino de toda la humanidad. El problema actual es la proliferación de armas nucleares.

El quid del problema es que, a pesar de los avances en el desarme nuclear, sigue habiendo una gran preocupación por la amenaza para la humanidad asociada con la posibilidad de uso accidental, no intencionado o no autorizado de armas nucleares.

La destrucción completa de las armas nucleares y la creación de un mundo libre de armas nucleares eliminará para siempre la amenaza que representan estas armas. El problema de la no proliferación nuclear está a la vanguardia de las relaciones internacionales contemporáneas. Las organizaciones internacionales tienen como objetivo limitar la carrera armamentista y desarmar a las naciones con armas nucleares tanto como sea posible. Las medidas de desarme y las restricciones de armas son garantías materiales para la seguridad de los estados. La idea del desarme expresa el antiguo deseo de la humanidad de encontrar la forma más efectiva de salvar de la miseria de la guerra. Hace mucho tiempo, se reunieron una gran cantidad de proyectos para encarnar la idea de un mundo sin armas. Como objetivo a gran escala, el desarme ha sido objeto de prolongadas negociaciones internacionales y ha definido la tarea de los movimientos internacionales de mantenimiento de la paz.

El desarme debe entenderse como un conjunto de medidas destinadas a limitar y reducir los armamentos de los estados y los bloques militares.

En derecho internacional, ya ha surgido un principio universal de desarme. Se une a todos los estados:

- Adherirse estrictamente al derecho internacional actual sobre desarme;
- participar en tratados y actividades de desarme;
- luchar por el desarrollo de nuevas normas y reglamentos sobre desarme.

Los asuntos de desarme son tratados por organismos competentes de la ONU como la Asamblea General de la ONU: el Comité de Desarme y Seguridad Internacional y la Comisión de Desarme de las Naciones Unidas. Las principales

áreas de cooperación internacional en esta área son la introducción de un régimen de no proliferación nuclear.

El régimen de no proliferación nuclear es un conjunto de acuerdos y organizaciones internacionales con la participación de estados nucleares y no nucleares, así como las leyes nacionales de los países participantes, cuyo objetivo es evitar la adquisición del estado nuclear por parte de estados que no lo tenían antes de 1967.

Este modo está consagrado en una serie de acuerdos internacionales interrelacionados con estatus diferente. El principal de los cuales es el Tratado de No Proliferación de 1968.

Cabe señalar que el régimen de no proliferación nuclear está desarrollado institucionalmente, es decir, involucra a un gran número de organizaciones y otras formas de interacción regular de los participantes. Parte del régimen son dos mecanismos internacionales, que no son formalmente parte del mismo, pero que juegan un papel clave en el desarrollo de acciones conjuntas de los países más desarrollados. Fue establecido en 1971 por el Comité de Exportadores Nucleares, conocido como el Comité Zanger, y establecido en 1974 por el Grupo de Proveedores Nucleares. Además, parte del régimen es la legislación nacional relacionada de cada país participante, especialmente aquellos con una industria nuclear altamente desarrollada.

La introducción de la paz a través del desarme es posible con una «paz planificada»: un estado de relaciones internacionales, donde se toman medidas deliberadas que conducen no solo al debilitamiento de las naciones con armas nucleares sino también al cese de la carrera armamentista, que eventualmente eliminará la amenaza de la guerra mundial.

Por lo tanto, el problema de la no proliferación sigue siendo relevante en nuestro tiempo no solo para Europa sino también para otras regiones del mundo. Cada estado debe implementar el concepto de desarme para apoyar y mantener la paz en el mundo. Después de todo, las armas nucleares siguen siendo las armas de destrucción masiva más peligrosas que pueden tener consecuencias inevitables.

El objeto de estudio: control de armas nucleares en el mundo.

El sujeto de este estudio: creación y funcionamiento de mecanismos de control internacional sobre armas nucleares.

El objetivo de este estudio es analizar los mecanismos existentes para el control de las armas nucleares y encontrar nuevos medios efectivos para su mejora.

La novedad científica y el significado teórico del trabajo es que este documento analiza los mecanismos actuales de control de armas nucleares y explora nuevas ideas sobre cómo involucrar al mundo en el proceso de desarme.

La novedad de este tema es encontrar y explorar nuevas oportunidades para avanzar aún más en el proceso de limitar la carrera armamentista. Este estudio analiza las tendencias actuales en el control de armas para evaluar la posibilidad de crear un nuevo sistema de estabilidad internacional que pueda actuar como garante contra conflictos importantes.

Los problemas de desarme y control de armas se presentan como palancas de una posible gestión del proceso de reducción de los niveles de armas y la amenaza militar en su conjunto. También se describen alternativas a otras iniciativas mundiales para abordar el control de armas y los problemas de desarme en un entorno político internacional cambiante.

Entonces llegamos a las siguientes conclusiones:

Desde que se lanzaron las primeras bombas atómicas sobre Hiroshima y Nagasaki, la humanidad teme una catástrofe nuclear inminente capaz de destruir toda la vida en el planeta Tierra. Por lo tanto, después del final de la Guerra Fría, había una necesidad urgente de establecer mecanismos para el control nuclear en el mundo. Desafortunadamente, no existe una decisión unánime para abordar este y otros problemas apremiantes en el área de la no proliferación, incluso entre los principales actores internacionales.

Por lo tanto, en los últimos años, el papel de la ONU y otras organizaciones internacionales en el proceso de desarrollo de nuevos mecanismos de control de armas nucleares ha aumentado. Cada año, los participantes del TNP toman una serie de pasos en el campo del desarme e informan sobre el progreso en las conferencias de revisión anual. Tras el resultado de la última conferencia, los países participantes acordaron que en el proceso de lograr el desarme nuclear, no solo se debe confiar en las potencias nucleares, sino que "todos los estados deben hacer esfuerzos especiales para crear el terreno necesario para lograr y mantener la paz sin armas nucleares".

El documento proporciona una breve descripción de los mecanismos de control de armas nucleares existentes y nuevos intentos de mejorarlos.

Por lo tanto, un análisis en profundidad examina la evolución de los enfoques del régimen de control de armas, su estado actual, efectividad y perspectivas futuras.

En general, a partir de los materiales estadísticos utilizados en este estudio, podemos ver que el número total de armas nucleares en el mundo está disminuyendo, pero los países que lo poseen continúan modernizándolo. El número de estas armas en el último año ha disminuido en 600 unidades. La conclusión clave es que, a pesar de la reducción general en el número de ojivas nucleares en 2019, todas las potencias nucleares continúan modernizando sus arsenales.

Analizando todas las iniciativas y los actuales regímenes de control de exportaciones destinados a promover el mantenimiento de la paz y la seguridad internacionales, la proliferación de armas de destrucción masiva y la lucha contra el

terrorismo, concluimos que la comunidad mundial carece de métodos nuevos y más efectivos para contrarrestar las armas nucleares.

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Шовкопляс Ганна Олександрівна, студентка 2 курсу, денної форми навчання, історичного факультету, спеціальності: 291 міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, освітньої програми: країнознавство,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему **«Створення та функціонування механізмів міжнародного контролю за ядерним озброєнням»** відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата_____ Підпис_____ Г.О. Шовкопляс

Дата_____ Підпис_____ Р.Б. Шиханов